TARIK ZAFER TUNAYA

Hürriyet'in İlânı

İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar

ARBAY YAYINLARI



Prof. Dr. TARIK Z. TUNAYA

Hürriyet'in İlânı

İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar

ARBAY
Yayınları

İçindekiler

BİBLİYOGRAFYA

ÖNSÖZ

Bu kitabın yazılması şu gayeye dayanır. Eski harfleri okuyamayan, Osmanlıcayı anlayamayan bugünkü nesle, memleketimizdeki ideolojik hareketlerin gelişmesini anlatmak. Bu hareketlerin zaman unsuru içinde mukayese ve değerlendirme imkânını, vesikalara dayanarak, genç kuşağa vermek. Çok bol, fakat çok dağınık vesikaları aramaktan, şehir şehir, kitaplık kitaplık dolaşmaktan bir toplumun gençlerini kurtarmak istedik.

İkinci Meşrutiyet bugünün kapılarını açan anahtarları verecek özlü bir devredir. Osmanlı İmparatorluğu, tarihin bu sayfasında en kritik anlarını yaşamış, bu devrede tarihe karışmıştır. Fakat yeni bir Türkiye'nin doğum sancıları da İkinci Meşrutiyet yılları içindedir.

Meşrutiyet, yaşamak için çırpınan ve düşünen bir süredir. Bir imparatorluğunu geçmişine, haline ve geleceğine ait bütün sorular 1908'den itibaren büyük bir açıklıkla sorulmuş ve cevaplar aranmıştır. Siyasi fikir cereyanları kaynaklarını bu arayıştan alırlar. Cevaplar 1913 sonuna kadar nispeten geniş bir kitle, bu tarihten itibaren de tek parti ideologları tarafından tek yönde aranmıştır. Bunlara iktidardakiler gibi düşünmeyenlerin sürgünde, Mütareke devresindeki çalışmaları da katılmalıdır. Bu çalışmalar ilk defa, Batı ile Doğunun açık ve zaruri bir sentez denemeleridir. Bütün bu arayış ve buluşlar hâlâ yaşayan ve süregelen bir oluşun önemli bir safhasındadırlar.

Meşrutiyet, Türkleri imparatorluk formülünden demokratik bir cumhuriyet formülüne iletmiş olan köprüdür. Ne yazık ki, uzun yıllar araştırılmamış, incelenmemiş, küçümsenmiş ve ihmal edilmiş bir zaman parçasıdır. Bugünün insanı, üzerinde hâlâ tesir icra eden bir devreyi bilmekle ödevlidir.

İlerlemek, kalınan yerden hareketle başlar. Henüz Türkiye'nin siyasi düşüncesinde bu nokta bilinmemektedir. Meşrutiyette söylenmiş olanlar bilindiği zaman, bugün birçok fikrin yeni değil eski olduğu ve tekrar edildiği anlaşılacaktır.

Bu gaye iledir ki, Meşrutiyet toplumunu ve bu toplumun fikirleriyle olaylarını, enteresan bir açıdan, çağımızda medeni devletlerin ve ilim çevrelerinin önem verdikleri Siyaset İlmi (Science Politique, Political Science) açısından göstermeye çalıştık. Siyaset İlmi, siyasi olayların ilmi olarak incelenmesidir. Memleketimiz için yeni fakat yerleşmesi hayati bir önemi olan bu açıya sadık kalmaya, müşahadelerden, tarih laboratuvarındaki denemelerden faydalanmaya, tek kelime ile ilmi olmaya çalıştık.

Meşrutiyeti, fert ve toplum, olay ve fikir olarak incelerken, dikkat ettiğimiz nokta bugünün değil, zamanın insanlarını tanıtmak ve konuşturmak isteğimizdir. Meşrutiyet'in yazarları arasında, Cumhuriyet rejimi içinde yazmış ve yazanlar vardır. Biz onların, bugünkü değil, tarihi yaparlarken ileri sürdükleri fikirleri tanıtmak istiyoruz. Tarihimizde çok az devre, kendi yazarları tarafından, İkinci Meşrutiyet'te olduğu kadar değerlendirilmiştir.

Bu açıdan, İkinci Meşrutiyet'in siyasi düşünce akımlarını birer birer, küçük kitaplardan mürekkep bir seri halinde umumi efkâra sunmaya hazırlanıyoruz. Bunlar: Garpçılık Cereyanı, İslâmcılık Cereyanı, Türkçülük Cereyanı, Mesleki İçtimai Cereyanı, Sosyalizm Cereyanı başlıklarını taşıyacaklardır. Ayrıca meşrutiyetin hazırlanışına tahsis edilmiş, Jön Türkler başlıklı bir kitabımız da çıkacaktır. Sunduğumuz bu kitabın özelliği çeşitli siyasi cereyanların nasıl bir iklim içinde geliştiklerini göstermek istemesidir. Bu kitap bir giriş mahiyetindedir. Kitabın sonuna koyduğumuz Kronolojik tablo, olayları yakından takip imkânını verecektir. Ayrıca eklediğimiz geniş Bibliyografya da bu devre hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyenlere kolaylık sağlayaktır.

Bu konuyu, meslek hayatımızın dönüm noktasında, doçentlik tezi olarak işlemiştik. (Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları, İstanbul 1948). Teksir makinesiyle, gayet az sayıda basılmış olan tezimizin, bazı kısımları, ufak değişikliklerle, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası'nda yayımlandı. 1953-1954 ders yılında aynı konuyu doktora kuru olarak seçtik. Sunmakta olduğumuz seride, tabii olarak, eski çalışmalarımızdan faydalandık. Fakat 1948'den beri, yeni kaynaklar ve çalışmalarımız, çıkacak kitaplarımızı 1948'deki yayımımızın bir tekrarı olmaktan çıkarmıştır.

İkinci Meşrutiyet'in fikir akımlarıyla uğraşanlar, araştırmalarında bugün için şu özlü sonuca varacaklardır: Değişen bir dünya içinde, her zamandan fazla kendimizi tanımaya ve tanıtmaya zorunluyuz. Bu da ancak tam bir fikir hürriyeti iklimi içinde olur.

Tarık Z. Tunaya

Ayaspaşa, Ekim 1959

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN SINIRLARI

1- İkinci Meşrutiyet ne zaman başlar?

10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908): Tarihçiler, hukukçular ve sosyal konularla uğraşanlar, İkinci Meşrutiyet'in bu tarihte başladığını kabul etmişlerdir. Bu devrenin insanları, içinde yaşadıkları Osmanlı tarihinin bu son safhasına "İlanı Hürriyet" (yani Hürriyetin İlanı) adını vermişlerdir. ülke içinde ve dışındaki hürriyet savaşlarının başarılı sonuçları bu tarihte alınmıştır. 1293 (1876) Kanunu Esasi'nin (Anayasa) yeniden yürürlüğe girmesi bu tarihte olmuştur. Saltanatın meşrutiyetçi (padişah iktidarını frenleyici) karakteri bu devrede kuvvetlendirilmiştir. Abdülhamit, rejiminin bitimini de gene bu tarih ilan etmiştir. Böylece, her yenilik hareketi gibi, 10 Temmuz hem bir başlangıç hem de bir sondur. 10 Temmuz'un önemi Yıldız Sarayı kadrosunun istibdatçı düşüncesinden Namık Kemal ideallerine geçişin ayırım noktası olmasındadır.

İkinci Meşrutiyet, bir bakıma, Jön Türklerin -memleket içi ve dışındaki hürriyet savaşçılarının- eseridir. 10 Temmuz'dan önceki olayların bazıları, siyasi düşüncenin gelişmelerine yakından bağlıdırlar ve kurulması istenen rejimi açıklamak bakımından önemlidirler. Bunlar üzerinde durmak gerekir.

a- 23 Haziran 1908 Beyannamesi:

Olaylardan birisi, 10 Temmuz'dan kısa bir müddet önce, Manastır şehrinde sokaklara asılmış ve çeşitli devletlerin konsolosluklarına gönderilmiş olan beyannamedir (1). "Osmanlı Terakki ve İttihat Heyeti İçtimaiyesi" tarafından "gayrı meşru hükümetin" Manastır Valisi'ne bir muhtıra mahiyetinde olan bu vesikada açıklanmış olan ana fikirlere göre: Bugünün hükümeti (mutlakıyet sistemi) gayrı meşrudur. Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin tek arzusu milletin açık ve meşru haklarını geri almak ve idare mekanizması başındaki "süfeha"nın (sefihler) ihtiraslarına son vermekten başka birşey değildir. Fesat sistemi kurmuş olan bu kimseler bilmelidirler ki, Osmanlı İmparatorluğu "bir millet ile o milletin timsali olan Padişahtan ibarettir. Bu ikisininin arasında alçaklara, şehvet esirlerine, rezillere, ikbal sarhoşlarına hususi bir yer yoktur. Kurulması istenen rejim sayesinde, milletle Padişah doğrudan doğruya temas halinde olacaklardır. İnsanlık ve medeniyet mahkemesinin temyiz edilmemek üzere verdileri karar budur. Bu kararın uygulanmasıyladır ki, cinayetler ve zulümler insanlık kanununun hükümranlığı altında yok edilmiş olacaklardır (2).

b- Rumeli mitingleri ve Yıldız'a telgraflar:

10 Temmuz'dan birkaç gün evvel, Rumeli şehirlerinde, birbirini saat ve dakika farkıyla takip eden toplantılar dikkati çekici mahiyettedirler. "Firzovik Toplantısı" bunların ilki sayılabilir: Otuz bin kadar Arnavut tabaanın Kosova vilayetinde, Firzovik denilen yerde toplanarak Besa (yemin) etmeleri 7 Temmuz 1324 tarihini taşır. Camide verilen bu sözlü karardan, sonra "Kosova Vilayeti Ahalisi kulları" tarafından Besa bir telgrafla Yıldız'a bildirilmiştir: İmparatorluk kendisini mahvetmek üzere olan tehlikelerle karşı karşıyadır. Firzovikliler "namını ipka için çareler" aramışlardır. Tek çare 1293 (1876) Kanunu Esasi'sinin hükümlerine uyarak meşru meşveret (seçimli meclis) usulünün yeniden tesisidir. İstanbul'da acele olarak bir millet meclisi toplanmalıdır. Aksi takdirde, fiili harekete geçilecektir.

Kitle olayları, 10 Temmuz'dan evvelki birkaç gün içinde Rumeli'de zincirlenmiştir. Kosova, Selanik, Serez, İştip. Priştine'den çekilen

telgraflar Yıldız'ı aynı mahiyetteki isteklerle sıkıştırmaktadırlar. Rumeli, hürriyet fikrinin sosyal sirayetinden kurtulamamıştır (3). Halkın hürriyetçi duygularının galeyanını meşveret doktrinine bağlayan bu vesikalar ve olayları etrafında döndüren genel istek, 1876 Kanunu Esasi'sinin tekrar yürürlüğe konmasıdır ve bir müeyyideye bağlanmıştır: Eğer bu istek yerine getirilmezse, "Üçüncü orduyu Hümayunla beraber" maksadı elde etmek için Payitaht'a doğru harekete hazırlanılmıştır (4). Yıldız, büyük çapta bir halk hareketi karşısında bulunduğuna inanmış, dehşet içinde kalmıştır. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun ıslahat hareketlerine ilk defa olarak yeni bir unsur getirmiştir: Halk. Sayısı ne olursa olsun, Hürriyetin İlanı aşağından yukarı bir hareket hattına sahip olmuştur. Bu müşahede kendisinden önceki ıslahat olaylarıyla kıyaslayınca elde edilebilir.

c- Hürriyeti ilan eden nutuk, "Ya Kanunu Esasi, Ya Ölüm!"

Meşrutiyetin yeniden ilanı İstanbul halkını şaşırtırken (5), Manastır vilayetinin derhal "Hürriyet" adı verilmiş olan meydanında, Mektebi Harbiye Ders Nâzırı Binbaşı Vehip Bey (daha sonra Paşa), çoktanberi beklenen hürriyeti 60 numaralı top arabası üstünde "mukaddes ve muazzez vatandaşlar"ına ilk defa resmen ilan ve izah etmiştir (6). Nutuktaki ana fikirlerin tespiti, Meşrutiyetin sonraki siyasi olaylarına bulanmamış bir gayenin samimiyetini taşır. Meşrutiyet ne demekti? Kimler iktidardan uzaklaştırılacak, hangi müesseseler yıkılacaktı? Ve nihayet hürriyetin ilanı ile halk neler kazanabilecekti?

Osmanlı vatandaşları nesillerin bekledikleri cevapları ilk olarak Ders Nâzırının nutkundan dinlemişlerdir: Hürriyetin ilanı otuz bir senelik zulme son vermiştir. Uzun çabaların mahsulü olmuştur. Vatanın en namuskâr, en gayretli en hamiyetli hürriyetseverlerini zındanlardan kurtarmıştır. Aynı zamanda İslamın siyaset prensipleri gerçek değerlerini kazanacaklardır. Adalet, meşveret, müsavat (eşitlik) hürriyet ve uhuvvet (kardeşlik) bundan böyle gerçekleşme yoluna girmişlerdir. Nutuktaki şu fikir bilhassa dikkati çekmektedir: "Kanuni Sultan Süleyman devrinden beri Padişah'la millet arasına çekilen kafes kırılmıştır." San'a zindanlarında, Diyarbekir, Erzurum,

Akkâ kalelerinde, Fizan'da sürgün hürriyet kahramanları kurtulmuştur. Ve Meşrutiyetin en hissi tarafı: "Yetimlerimizin gözyaşlarını dindirecek, kimsenin hakkını kimseye kaptırmayacak bizi insan gibi yaşatacak meşru meşveret usulüdür ve bu isteklerimizi bütün halinde sağlayan Kanunu Esasidir..." Her ihtilal vesikasında tekrarlanan içtimai mukavele fikrini Osmanlı Meşrutiyeti de unutmamıştır: çeşitli unsurlar, birbirinin canını ve ırzını aynı şiddet ve asabiyetle müdafaa ve muhafaza etmeyi bugünden itibaren "hırzı can" bilirler. Nutuktan sonra meydanda toplanan halk, Kanunu Esasiyi korumak için ant içmiştir.

Görüldüğü gibi, Meşrutiyet her şeyden evvel büyük kitleye manevi ve ahlaki bir olay olarak açıklanmak istenmiştir. İlk görünüşte, istenilen devlet sistemini topyekün değiştirmek değil, devletin sultani (monarşik) yapısında ıslahattır. Bir esaretten kurtuluştur. Fakat zındandan dışarı fırlamış olan insan şimdi ne yapacaktı?

10 Temmuz yeni bir devrenin, Osmanlı ferdi ve devleti için yeni bir hayatın başlangıcı olarak tarihimizdeki yerini almıştır (7). Bu tarihten itibaren, kendi yollarını yeni şartlar içinde aramak ödeviyle karşılaşmış olan Osmanlılar, bilhassa Türkler, bir hürriyet sarhoşluğu dehlizinden geçecekler, bir devir açmanın, bir hürriyet rejimi vücude getirmenin güçlükleriyle savaşacaklardır.

d- Hürriyetin resmen ilanı:

Bu kaynaşmanın baskısı altında, Abdülhamit yeni bir Sadrıâzam aramış, Sait Paşa'yı Kâmil Paşa'ya tercih etmiştir. Meclisi Vükelâ, Sait Paşa'nın tavsiyesi üzerine, Padişaha durumu bir mazbata ile bildirmiştir. 24 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324) tarihli bu Mazbata Yıldız'a çekilmiş olan telgraf sayısının 67'ye çıktığını belirtmiştir. Kan akmamasını ve memleket işlerine yabancıların karışmamasını sağlamak gayesiyle Kanunu Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi anlamına gelen Meclis'in açılmasını, bunun için de genel seçimlere başlanması ve durumun vilayetlere bildirilmesini hükümet padişaha tavsiye etmiş ve bunun memleketin emniyeti bakımından zaruri bir tedbir olduğunu da ilave etmiştir. Padişah Mazbatadaki isteklerin

yerine getirilmesini aynı tarihli İradei Seniyyesiyle ilan etmiştir. Padişahın Mebusan Meclisi'nin içtimaa davet edileceğini bildiren İradesi gazetelerle ilan edilmiştir. Rumeli'deki bayram havasının tam zıddı bir hava, şaşkınlık ve donukluk havası İstanbulluları sarmıştır. Otuz yıllık bir istibdat ve mutlak saltanatın sonunu ilan eden bu vesika ardından hürriyetçi tedbirler sökün etmiştir. Padişah siyasi suçluları affediyor, af yetkisini genişletiyor, hafiyeliği kaldırıyordu.

Abdülhamit asıl Meşrutiyet programını, Sait Paşa'ya yazmış olduğu ve 2 Temmuz 1908 (4 Recep 1326) tarihli Hattı Hümayununda belirtiyordu: Tanzimatı ilan eden Abdülmecit Osmanlıların bazı haklara layık olduğunu kabul etmişti. Kendisi de aynı Osmanlıların demokratik müesseseler kurmaya hak kazandıklarını kabul etmiş ve kendi isteğiyle (tarihai zatiyesinden) Mebusan Meclis'ini toplamıştı. Fakat bazı sebepler dolayısıyla, Kanunu Esasi'yi tatil etmiş Meclis'i kapamıştı. Şimdi ise yeniden açıyordu ve bir daha kapanmayacağını temin ediyordu. Zira o zamandan 10 Temmuz'a kadar gelişen fikirler ve temayüller sonunda memleketin meşruti bir idareye layık olduğu anlaşılmıştı. Fermanda bir çok hak ve hürriyetlerin tanındığı bildiriliyor ve basın sansür baskısından kurtarılıyordu. (*)

Otuz yıllık bir hapisten sonra zindan kapısı böylece açılmış oluyordu. Zincirler kırılmıştı, hürriyete kavuşanlar artık kendilerini idare etmeliydiler.

2- İkinci Meşrutiyet ne zaman son bulur?

Bu soruyla, üzerinde pek uzlaşılamamış bir noktaya parmak basmış oluyoruz. Tarihçilerimiz ve hukukçularımız bu noktada kesin bir hükme varmış değillerdir. İkinci Meşrutiyet'in son buluş tarihi henüz bir açıklık kazanmamıştır. Bu bakımdan çeşitli tarihler teklif edilebilir: Mondoros Mütarekesi'nin imzalanması (30 Ekim 1918), İttihat ve Terakki Fırkasının son kongresi (5 Kasım 1918) İzmir'in işgali (15 Mayıs 1919), Sıvas Kongresi kararlarının ilanı (11 Eylül 1919), İstanbul'un işgali (16 Mart 1920)- Mebusan Meclisi'nin inikatların tehiri kararı (17 Mart 1920), Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışı (23 Nisan 1920), Sevr Muahedesinin imzalanması (10 Ağustos 1920), 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun kabulü (20

Ocak 1921), Saltanatın İlgası (1 Kasım 1922), Cumhuriyetin ilanı (29 Ekim 1923).

Acaba bu tarihlerden hangisi bir devletin hayatına son verme bakımından manidardır? Hangi tarihi, hukuki bakımından Osmanlı devletinin sonu olarak kabul etmeliyiz? Bu nokta henüz tartışılmış değildir. Kanaatimizce, sözü edilen tarihler arasında, hukuki ve siyasi bakımlardan uygunluk bulunmamaktadır. Anadolu hareketi Sıvas Kongresi'yle umumileşmiş, "Heyeti Temsiliye" fiili ve kudretli bir hükümet organı hüviyetiyle Anadolu'ya hâkim olmuştu. Türkiye Büyük Millet Meclisi toplanıp aynı adı almış olan hükümeti kurunca, vergi salan, ordu kuran, kanun yapan, yabancı devletlerle savaşan ve barış müzakerelerine, ticaret münasebetlerine girişen bir organ haline gelmiştir. İstanbul hükümeti bu faaliyet karşısında aciz ve atıl kalmıştır. Fakat buna rağmen, bir tarafta (İstanbul'da) Halife-Padişah ve Heyeti Vükelâsı; bir tarafta da (Anadolu'da) Türkiye Büyük Millet Meclisi (İcra Vekilleri Heyeti dahil) vardı. bu ikiliğin son bulduğu tarih saltanatın ilga eden kararın tarihi olunca, hukuki bakımdan Osmanlı Devleti'nin son buluş tarihi sayılabilir (1/2 Kasım 1922). Siyasi bakımdan, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin kuruluşu kesin bir mahiyete sahiptir. Bu tarihten itibarendir ki, Meclis kendisini bütün mülki ve askeri makamların ve umum milletin mercii olarak ilan etmiştir (8). Böylece, Osmanlı devleti fiilen son bulmuş oluyordu. İnkılap kuruculuğu yetkilerine (salahiyeti fevkaladeye) de sahip olduğu kabul edilen bu Meclis vücude getirdiği 1921 Anayasası'yla milli hâkimiyet esasını bir temel siyaset kaidesi olarak ilan etmiştir (9). Daha sonra da 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatı, ayrı bir kanunla değil fakat sözü geçen temel kaideden yaptığı mantıki bir istihraçla (sonuç çıkarmak) ve bir Heyeti Umumiye kararıyla lağvetmiş, hükümet organlarındaki ikiliği (İstanbul-Ankara) bu suretle hukuken de kaldırmıştır. Şu halde, 1920 yılının 23 Nisan'ından itibaren İstanbul hükümeti bütün çabalamalarına rağmen kendi kendini tasfiyeden başka bir mana ifade etmeyen üç yıla yakın bir ömre malik olmuştur. Ve bu tarihte, altı yüz yıllık bir saltanat İkinci Meşrutiyet'le birlikte, fiili ve hukuki bakımlardan tarihin malı olmuştur.

İkinci Meşrutiyet'in zaman içinde sınırlarını tespit etmek ilk bakışta yalnız tarihçiyi ilgilendiren bir mesele olarak görünürse de, 1908-1922 tarihleri arasında on dört yıl kadar sürmüş olan bu devrede,

türlü değişmelere rağmen, siyasi fikir cereyanları, siyasi dernek ve partilerin ideolojileri, devletin yöneldiği gaye ayniyet arzetmişlerdir ve bütün siyasi müesseseler aynı temeller üzerine bina edilmişlerdir. Fakat 1920'den itibaren, sentez mahiyetli bir inkılap hareketi Osmanlı İmparatorluğu'na siyasi müesseseleriyle birlikte son vermiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

MEŞRUTİYETİN SİYASİ HAYATI (1)

İkinci Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı ülkesini sevinç içinde bırakmışsa da, Batıda aynı tepkileri yaratmamıştır. Girişilmek istenen yeni bir ıslahat hareketine karşı Batı'nın "sabotaj"ı çok geçmeden imparatorluk ülkesi içinde köprübaşılar tutmuştur. Dış olaylar billhassa bu durumun, Şark meselesinin vardığı son gelişmelerin ifadesi ve sonuçları olarak görülür.

Diğer taraftan Yirminci yüzyılın başlangıcında ıslahat yapmak isteyenler, tecrübesizliğin, tereddüdün ve muhafazakârlığın pençesinden kurtulamamışlardır. Meşrutiyet onlar için çok partili rejim ve parlamenter bir hükümetin şeklen gerçekleştirilmesi demek olmuştur? Teşrii (yasama) alanda her ne kadar ilerlemeler kaydedilmişse de, bunlar gerçekte doğrudan doğruya şahıs ve grup çekişmelerinin tesirlerinden kurtulamamışlardır. Meşrutiyet'in iç olayları da bu durumun ifadesi ve sonucu olarak görülür.

İkinci Meşrutiyet'in siyasi hayatı işte bu birbirine girmiş iç ve dış olayların birbirini doğurarak gelişmelerinden ibaret kalmıştır. Gerçi belli bir zaman içinde her devletin iç ve dış olayları, iç ve dış politikası arasında bir bağlantı bulunması tabiidir. Fakat Osmanlı devletinin yapısındaki ve şeklindeki özellik sözü geçen olayların birbirinden ayrılamayacak kadar iç içe geçme ve zincirlenmelerine âmil (etken) olmuştur. İmparatorluğun gerçekte bir mürekkep (birleşik) devlet şeklini (konfederasyon veya federasyon gibi) almasına ülkesindeki ayırıcılık cereyanları, iç ve dış olayların çok taraflığı da başlıca sebep sayılabilir.

1- İç ve dış olayların şeması (2)

a- Olaylar:

Avrupa'nın büyük devletleri (düveli muazzama) "hasta adam"ın artık iyileşemeyeceğinden emin olarak, miras ülkenin paylaşılması iştihaları arasında Rumeli ıslahatını konuşmak üzere, 1908 Haziranı'nda Reval'de toplanmışlardır. Bu sırada patlak veren Meşrutiyet hareketi hesaplarını alt üst etmiştir.

Avrupa bir kere daha bir Osmanlı hareketiyle karşılaşmış, fakat bu olayı menfaatlerine uygun bulmadığı için pek tasvipkâr (onaylar) görünmemiştir. Türkler hakkındaki yanlış görünüşü değiştirmek bir tarafa, siyasi ve iktisadi baskısını artan bir tempo ile devam ettirmiştir. Kapitülasyonlar, ticari ve iktisadi rekabet manevraları, borçlandırma politikası Osmanlı ülkesini büyük devletlerin yarış alanı yapmıştır. Türk olmayan unsurların çözülme ve ayrılma isteklerini destekleyen "düveli muazzama" ile bağlılıkları yeni devletlerin kuruluşunu kolaylaştırmıştır. Eski voyvodalık ve eyaletler hukuki şahsiyetlerini kazanmak, bağımsız birer devlet olmak için nihai vesileleri beklemişlerdir. Birinci yılın en önemli olayı 1908 genel seçimlerini takiben Osmanlı parlamentosunun (Meclisi Umumi: Ayan ve Mebusan meclisleri) büyük merasimle ve şenlikler içinde açılması olmuştur (3). Dikkatlerin meclis çalışmaları üzerinde toplandığı sırada devletin unsurlarını ve yapısını değiştirici mahiyetteki olaylar birbirini kovalamıştır. Bulgaristan'ın istiklal ilanı (4). Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna ve Hersek'i ilhakı (5), Karadağ ve Sırbistan kaynaşmaları, Girit'in Yunanistan'a katılma ilanı (6). Bu gailelerle uğraşılırken gerçek sebepleri hâlâ meçhul fakat gerçek çehresi irtica olan bir hareket patlak vermiştir: 31 Mart 1325 vakası (13 Nisan 1909) (7). Hareketin bastırılması iki büyük sonuç doğurmuştur: Tahtını 33 yıl muhafaza etmiş olan İkinci Abdülhamit'in hali, henüz kurulmaya ve alışılmaya başlanmış olan hürriyetler sistemine ağır bir darbe indirilmesi. Abdülhamit'in hal'i ateşin zirveye sirayet ettiğini göstermesi bakımından manidardır. Örfi idare rejimine eklenen hükümet tedbirleri de basın, toplanma, dernek kurma ve fikir hürriyetlerini baltalamışlardır. Yayınlar birden bire azalmış, siyasi partilerin büyük bir kısmı kapanmıştır. Veya kapatılmışlardır. Fikre karşı silah kullanılmış, muhalif gazeteciler

öldürülmüştür. Daha ilk yılı, Meşrutiyet'in dayanması gereken temel hürriyetleri asla geliştiremeyecek boğucu bir hava kaplamıştır.

Bu hareketleri başka sarsıntılar, ara vermeden takip edeceklerdir. Girit meselesi pamuk ipliğine bağlanırken, Arnavutluk'ta Malisörlerin (Katolik Arnavutların) isyanı patlak vermiştir (1909-1910). Aynı yıllar içinde bir türlü çözülemeyen Arabistan meseleleri, bu arada Yemen isyanı ile karşılaşılmıştır (8). Bu zorluklar arasında bocalanırken, İtalya "Medeniyet getiriciliği" iddiasıyla Trablusgarb'a asker çıkarmış, savaş başlamıştır (1911). Savaş kaybedilmiştir (9). İtalya ile barış müzakereleri tamamlanmadan yeni bir felaket baş göstermiştir: Balkan Harbi. Birleşik Balkan Devletleri (Sırbistan - Yunanistan - Bulgaristan) notalarında Osmanlı vilayetlerindeki Hıristiyan ahalinin içinde bulundukları "sefil hayatın ancak köklü ıslahatla düzelebileceğini" bilhassa ileri sürmüşlerdir.

Düveli Muazzama Büyükelçileri notayı hararetle desteklemişlerdir. Balkan Harbi de başlamıştır (1912- 1913) (10).

b- Olaylar ve aydınlar:

İşte bu noktada İkinci Meşrutiyet'in siyasi fikir cereyanları ile dış olaylar arasındaki bağlantıyı belirtmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi hayatında o ana kadar görülmemiş bir durumu açıklamak gerekir.

Balkan Yarımadası'nda koruyucularının etekleri altında yaşayan kitleler eski "efendi"ye Balkan Savaşı ile meydan okumuşlardır. Bunlar, milliyetlerini idrak ettiklerine inanarak devletleşen "Romantik Milletler" grubuna mensupturlar (11). Savaştıkları Türk unsuru ise, henüz bu safhada değildir. Fikir cereyanları incelenirken görülebileceği gibi, Balkan Savaşı Türklerin milli şuurlarının teşekkülünde önemli bir merhaledir. Balkan Harbi kazanılmamış bir istiklal savaşı özelliklerine sahiptir. Fikir cereyanları da olayı açıklamak lüzumunu duymuşlardır. Gerçekten, çeşitli fikir cereyanları hemen hemen ittifak halinde, Balkan Harbi ile Avrupa'nın maskesini atan Hıristiyanlıktan başka bir şey olmadığını ileri sürmüşlerdir.

İslamcı cereyana göre Hıristiyanlık, Müslümanlığa saldırmaktaydı. Balkan Harbi, İslamiyetin doğru prensiplerinden ayrılmış olan Türklere, Tanrı'nın verdiği bir ceza idi. Mehmed Akif, "Beyazıt Camii'ndeki mevize"sinde bu fikri tekrarlamıştır. Türkçü cereyan, Balkan Harbi'ni kolektif vicdanı uyandıracak ve yaratacak şok olarak karşılamıştır: Balkan felaketleri karşısında, Türkler milli "mefkürelerinin" (ideallerinin) infilak ettiğini duymuşlardır. Korkunç tehlikeler girdabında şahsiyetler silinmiştir. Fert susmuş Balkanlılarla Türklük konuşmaktadır. Milliyetlerini idrak etmek ve korumakla Türkler ölümden kurtulmaktadırlar. Garpçı cereyan da bu savaşa kayıtsızlık göstermemiştir: Bu savaş ilahi bir ceza değildir. Asıl düşman içerdedir ve bu müthiş düşmanın birçok ismi vardır: Cehalet, gerilik, uyuşukluk, hurafelere inanış. "Bu top gürültüleri bizi uyandıracak mı?" Kokunç olan, Bulgar topları değil. Yirminci yüzyılın olaylarını hurafelerle yorumlamaya kalkışmaktır. Mesleki içtimai cereyanı yenilgiyi tecemmüi (bütün) bir toplum ve medeniyet şeklinin tabii sonucu olarak görmüştür. Sosyalist cereyan meseleye ikinci enternasyonal açısından bakmıştır.

Meşrutiyetin aydını, Osmanlı tarihinde eşine rastlanmayan bir genişlikte, ilhamını umumi hayatın iniş çıkışlarından almış ve olup bitenleri halk efkârına belli bir açıdan yorumlamaya çalışmıştır.

Balkan Harbi bizzat Balkanlılar arasındaki bir anlaşmazlıktan dolayı beklenildiği kadar hazin bir neticeye bağlanmamıştır. Balkanlılar arasındaki çekişmeden faydalanan Osmanlılar, Edirne ile Kırklareli'yi geri alabilmişlerdir. Fakat hemen bütün Rumeli'nin kaybedilişi pahasına... İmparatorluk Trablus-Balkan savaşlarının şaşkınlığından sıyrılmadan, Birinci Dünya Savaşı'na girmiştir (12). Başlangıçta Rus çarlığının yıkılması olayını Brest - Litowsk barış antlaşması takip etmiştir. (3 Mart 1918). Batum, Kars ve Ardahan Osmanlı idaresine iade edilmiş, Romanya ile ayrı barış yapılmıştır.

Bu olay Türkçülük cereyanının gelişme ve gerçekleşmesi için büyük bir merhale (aşama) sayılmıştır: Çarlık parçalanmaktadır. Bu dağılma Türk milletine bütün kollarıyla bir imparatorluk kurmak fırsatını vermektedir: Rusya "viran olacak". Türkler ise birleşip "Turan olacak"lardır. Türkçülük cereyanı Osmanlı ülkesindeki Türkleri milli bir şuur etrafında toplamak (yakın Türkçülük) fikrini aşmıştır. "İrredenta" davasını ele alarak imparatorluk sınırları

dışındaki Türkleri de bir araya toplamak (Uzak Türkçülük) imkânlarını idealize etmeye başlamıştır (13). İslamcı cereyan, Türkçülerin yanı sıra Harbi Umumi'yi cihad fetvasıyla müeyyidelendirdikten sonra, hükümetin icraatını müspet yorumlarla karşılamıştır.

Fakat bu kısmi başarı çok sürmemiştir. Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'ni mağlup devlet sıfatıyla imzalamaya mecbur olmuştur (30 Ekim 1918) (14). Mütareke gizli yollardan geliştirilmiş ve Osmanlı ülkesinin paylaşılmasında birleştirilmiş antlaşmaların vardıkları il müspet netice sayılmıştır. Türkler, bu sonuca göre en ağır cezalara çarptırılmalıydılar. Bu sırada beklenilmeyen bir olay cereyan etmiştir: Galip ve istilacı devletleri şaşırtacak bir hamle ile Türkler milli haklarını koruma (müdafaai hukuk) savaşına atılmışlardır. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti milli kurtuluş hareketinin nâzımı (düzenleyicisi) olmuştur. İstiklal Savaşı başladığı zaman, yeni bir devlet kurulmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu, meşruti ve teokratik cepheleriyle tarihe karışmaktaydı.

2- Meşrutiyet kadrosu içinde siyasi ve hukuki olayların şeması (15):

a- Parlamentarizm ve hürriyetler

Meşrutiyetçiler ve jön Türkler için en ideal rejim liberal temsili bir sistemin, parlamenter bir meşrutiyetin kurulması idi. Parlamenter hükümet (16), idealinin çok partili rejimle aynı anlamda olarak daimi bir helecan ve çarpışma konusu halinde muhafaza edilişinin baş sebebi budur. Fakat böyle bir sistem sadece kâğıt üzerinde gerçekleştirildiği kadar çoğu zaman şahsi ihtirasları ve parti tahakümlerini arkasına saklayan bir paravana olarak da kullanılmış, gaye vasıta haline getirilmiştir. Yakın tarihimizin bu başarısız siyasi denemesi üzerinde ayrıca durulacaktır.

Parlamenter ve meşruti bir kadro içinde, siyasi ve ferdi haklar alanında, bazı önemli yenilikler getirilmiştir. Ferdi haklar alanındaki yenilikler bilhassa 1909'da Kanunu Esasi'nin tadili ile getirilmiştir. Evvela 113. maddenin Mithat Paşa'nın acı hatırasını taşıyan kısmı kaldırılmıştır. Şahıs hürriyeti ve masuniyeti (dokunulmazlığı) kuvvetlendirilmiş, basın hürriyeti sansür baskısından kurtulmuştur (Madde 10, 12). İstibdat idarelerinin hiçbir suretle tahammül edemedikleri, 1876 Kanunu Esasisi'ne kasten konmamış olan toplanma ve cemiyet hürriyetleri anayasaya ilave edilmiştir (120. maddenin 1 ve 2. fıkraları). Diğer kısımlarda görüleceği gibi 1909 tadilatı (değişikliği) parlamenter sisteminin kuruluşunu da mümkün kılmıştır.

b- Seçimler:

Siyasi hürriyetler alanında, seçim sistemine de değişiklikler getirilmiş, oy hakkı genişletilmiştir. Bunlar 1293 (1876) tarihinde şeklen tamamlanmamış olan İntihabı Mebusan Kanunu ile sağlanmıştır. Böylece seçim prensibine anayasa mekanizması içinde baş yerin verildiği gösterilmek istenmiştir. 1908-1918 devresi içinde 4 genel seçim yapılmıştır. İlk seçim 1908 yılının Kasım-Aralık ayları içinde yapılmıştır. İkinci genel seçim 1912 yılı sonundadır ve "sopalı seçim" adını almıştır. Üçüncü genel seçim 1914 Mayısı'nda, dördüncü seçim 1919 Aralık ayında yapılmışlardır. Bu arada 1911 yılında İstanbul'da yapılan bir ara seçim, muhalefet kitlesinin ilk zaferi ve sarsıntılı siyaset olaylarının hareket noktası olmasından ötürü hatırlanmaya değer mahiyettedir.

c- Meşrutiyet kabineleri:

Şiddetli ve sarsıntılı gelişmelerin önemli unsurları olmuşlardır.Meşrutiyet yılları içinde 24 hükümet değişimi olmuştur. Bu kabineler, sadrazamların isimleriyle anılırlar ve şu seyri takip ederler: Mehmet Sait Paşa, Kâmil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Tevfik Paşa (31 Mart Olayı üzerine), Hüseyin Hilmi Paşa (31 Mart Olayı'nı

takiben ve 2. defa) İbrahim Hakkı Paşa, Mehmet Sait Paşa (2. kabinesi). Mehmet Sait Paşa (3. kabinesi), Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Büyük Kabine), Kâmil Paşa (2. Kabinesi), Mahmut Şevket Paşa (Bab-ı Âli baskınını takiben), Mehmet Sait Halim Paşa, Mehmet Talat Paşa, Mehmet Talat Paşa (Vahdettin'in cülusu üzerine ipkaen (yerinde bırakılan) 2. kabinesi), İzzet Paşa, Tevfik Paşa (2. kabinesi), Damat Ferit Paşa, Damat Ferit Paşa (2. kabinesi) Damat Ferit Paşa (3. kabinesi), Ali Rıza Paşa, Salih Hulusi Paşa, Damat Ferit Paşa (4. kabinesi), Damat Ferit Paşa (5. kabinesi), Tevfik Paşa (3. kabinesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son hükümeti). Hükümetlerin siyasi hayatın çetin çarpışmaları arasında birinci derecede rol oynadıklarını daima hesaba katmak gerekir.

d- Meclis çalışmaları, fesihler ve tatiller:

Alanın en canlı mücadele konusu ve Mebusan Meclisi'ndeki çoğunluk da en büyük siyasi kuvvet sayılmıştır. Meşrutiyetin teşrii (yasama) hayatı sanıldığı kadar verimli ve uzun olamamıştır. Meşrutiyetin parlamento hayatı yedi yıldan biraz fazladır. Bunun sebebi çeşitli tarihlerde yapılan fesihler ve tatillerdir. 1908-1920 devresi boyunca Mebusan Meclisi dört defa feshedilmiştir. Bu fesihler İkinci Sait Paşa Kabinesi zamanında (18 Ocak 1912). Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi zamanında (5 Ağustos 1912) Sultan Reşat tarafından, iki defa; Mütareke devresinde de Tevfik Paşa Kabinesi zamanında (4 Kasım 1918) ve Dördüncü Damat Ferit Paşa Kabinesi zamanında (11 Nisan 1920) Sultan Mehmet Vahdettin tarafından yapılmıştır. Sözü geçen dört fesih olayında parti kavgalarının, tersine işlemiş iktidar muhalefet münasebetlerinin büyük rolü vardır. Tatiller 1914 yılından itibaren başlamıştır. Meclisin toplanmadığı sıralarda, hükümetler geniş yetkilere sahip olmuşlar ve sonradan Meclisi Umumi'nin tavsibine arzolunmak üzere Kavanini Muvakkate (Geçici Kanunlar) çıkarmışlardır. Muvakkat kanunlar icra organlarına (padişah ve hükümet) iki yıla yakın bir müddet parlamento kontrolünden azade hareket imkânını vermişlerdir.

e- Suikastlar ve ötesi:

1912 yılında İttihatçı İktidarı düşüren Halâskâr Zabitan hareketi, İttihat ve Terakki'nin Babıâli Baskını ile tekrar iktidarı alması ve Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın öldürülmesi (1913); karşı bir suikastle Sadrıâzam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi (1913); taklibi hükümet teşebbüsü (1913) gibi olaylar normal bir meşrutiyet gelişmesini çıkmazlara sokmuşlardır.

Bu hareketlere, bir türlü son bulmayan ve 31 Mart olayından itibaren daimi surette süregelen örfi idare rejimi eklenirse, bir hukuk devletinin niçin yerleşmemiş olduğu anlaşılabilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİYASİ HAYATIN UNSURLARI

1- İdare edilenler:

a- Siyaset yapan kitlenin genişlemesi, ''vatandaş''ın doğuşu:

Meşrutiyet camiasını kaplayan olayların belki de en önemlisi, siyaset yapan fertlerin artışıdır. Tabaai Şahane'nin vatandaşlık merhalesine yükselişidir (1). Bir meşrutiyet muharriri, herkesin bu kadar fazla siyasi kesilmesinden şikâyet bile etmiştir: "Bugünkü ruhi hallerimizi tetkik edersek, fikirlerimize ve hislerimize hâkim olan, kalplerimizi heyecana getiren, dimağa kuvvet veren şeyin hep siyasetten ibaret bulunduğunu görürüz. İstanbul'un bugünkü hayat ve maişetini hulâsa etmek istersiniz -her tarafta bir politika tufanı var- deyiniz kâfidir" (2). Meşrutiyet insanları, olayların başdöndürücü hızı içinde kendi yaşayışlarıyla devletin alın yazısı arasında sıkı bir bağlılık bulmuşlardır. Yüzyıla yaklaşan bir hürriyet arayışının, bir türlü ulaşılamayan idealler karşısında duyulan heyecan ve iştiyak (özlem) Osmanlı İmparatorluğu'nun son senelerinde yaşayan insanlara muayyen bir sezgi vermişti.

Meşrutiyet'in muhafaza edilmesi gereken bir hayat şekli olduğu kanaati kökleşmişti. Bu sebepledir ki fertler, sosyal mevkileri, memuriyetleri ne olursa olsun, fikir adamından Posta Telgraf İdaresi mümeyyizine, basit ve iddiasız vatandaştan sadrıâzama kadar, devletin yıkılmamasına ait tedbirler, teklifler ve tavsiyelerde bulunmak ve araştırmak yoluna gitmişlerdir. Hürriyetleri yok edici

Örfi İdareye ve baskılarına rağmen hemen hergün kurulduklari haber verilen partiler, kültür ve meslek cemiyetleri, bol sayıda yayınlanan broşürler, kitaplar, birbiri ardından batıp çıkan dergi ve gazeteler bu alakanın müspet görünüşleridir. Türkiye tarihinde, bu devreye kadar rastlanmamış bir şekilde, fert iktidarın kullanılışını kendi gidişi ile ilgili bulmuş, bu hususta düşünmeyi, tenkit ve telkinde bulunmayı kendisi için bir "fonksiyon" saymıştır. Devletin idaresi sadece Padişah'la Mâbeynine münhasır bir iş olmamalıydı. Her vatandaşın söyleyecek sözü, gösterecek yolu olabilirdi. Siyaset yapmak olayı böylece başka bir olayı da sonuç halinde ortaya çıkarmıştı: iktidara iştirak. Daha ilk ve heyecanlı günlerde, İstanbul halkının Sadrazam Sait Paşa'yı istifaya zorlaması, münevver halkın, yüksek tahsil talebelerinin İstanbul'da asayişi temin istekleri bu halin tezahürlerindendir. Gerçi 10 Temmuz hareketi geniş bir halk ihtilali değildi, fakat kitleye iktidar kalesinin ele geçirilmesi olarak görünmüş ve öyle gösterilmiştir. Başlangıçta, Abdülhamit tahtında bırakıldığı için bu değişiklik kolay anlaşılmamıştır. Zamanla iktidarın sihri kaybolmuş, vatandaşa yabancı olmadığı, onun malı olduğu idarak edilmeye başlanmıştır. O kadar ki, bu fikir muhalefet teşekküllerinin belli başlı tezi olmuştur. İktidarın bir elde toplanmaması gerektiği kaidesi bu suretle ortaya çıkarılmıştır. Devlet idaresinin bir tekel konusu, hükümetin de bir oligarşi metaı olamayacağı fikri böylece kaideleşmeye başlamıştır (3).

b- Etnik özellikler:

İmparatorluk ülkesinde çeşitli din, dil, gelenek ve milliyetlere sahip "vatandaş" kitleleri vardı: Türk, Arap, Kürt, Arnavut, Boşnak, Dürzi, Mütevelli, Nâsırî, Rum, Ermeni, Bulgar, Ulah, Maronit, Süryani, Yahudi vesaire... (4). Ayrılıklar bu kadarla kalmıyordu. Aynı cinsten - Hatta büyük kısmı aynı mezhepten- olan Trablusgarp, Yemen, Hicaz, Suriye, Irak Araplarının örf ve âdetleri, dilleri arasında bile derin farklar vardı. Fikir cereyanlarının gayet yakından ilgilendikleri bu farklar sözü edilen kitlelerin birbirinden ve imparatorluktan ayrılma gibi infiratçı (yalnız) milliyetçi hareketlerin başlıca sebebi olarak gösterilmiştir. Kanunu Esasi'nin hürriyetler ve tevsii (genişletilmesi) mezuniyet prensibi siyasi ademi merkeziyet sistemine kaydırılmak

istenmiş ve bu tertip isteklerin gerçekleştirilmesi büyük devletler tarafından daima desteklenmiştir. Her hal ve kârda, zamanın isteklerine uygun, milliyetler üstü veya çeşitli milletleri ve hatta devlet şekillerini barındıran bir "müşterek ülke" ya da "camia" (commonwealth) formülüne varılmamıştır.

c- Halk efkârı ve özellikleri:

Otuz yılı aşkın bir mutlakıyet idaresi sonunda, istibdat (baskı) disiplininin dondurduğu bir kitleyi bağlayacak yeni manevi (éthique) değerler bulmak çok zor bir mesele olmuştur. Siyasi hayatın karışıklığı içinde neye bağlanacağını bilmeyen fert kendisini çok yalnız hissetmiştir. Hürriyet ve Meşrutiyet'in huzurlu bir hayat sağlayamaması, insanları bunların değerleri üzerinde durmaya sevketmiştir. Evvela bu kadar mücadele pahasına elde edilen Meşrutiyet'in anlamı üzerinde düşünülmüştür. Meşrutiyet kabinelerin hatta padişahların değiştirilmesi miydi, yoksa daha başka şeyler de mi demekti. Kendi kendini idare etmeye alışmamış, bu tip müesseselerin kurulmasına iştirak etmemiş, kültür seviyesi düşük bir kitleye vazifelerini öğretecek iki kuvvet vardı: İktidar ve aydınlar. Fakat kitle iktidarın icraatına ve muhalefetin uyandırışlarına cevap veremiyordu. oysa siyasi "şanından" olarak her şey ondan bekleniyor. Her şeyin "halk adına yapıldığı" söyleniyordu. Meşrutiyet'in sosyal ve siyasi şartları hürriyetçi bir rejimin muhtaç olduğu bir umumi efkarın teşekkülü için hiçbir suretle yeter değildiler. Bu bakımdan kitle muhafazakâr çevreleri daha kolayca anlamış, bilhassa dini hislerinin istismarı yolundan kendisine tesir imkânları daha fazla olmuştur. Bu sebeple Meşrutiyet'te "efkârı umumiye"den değil de, Lütfi Fikri Bey'in buluşuyla "hassasiyeti umumiye"den bahsedilebilecektir (5). Meşrutiyetin umumi efkarı -var olabildiği nispette- kendisini ancak derin düşmanlıklarla kaymalarla, yıkıcı hareketlerle açıklamak imkânını bulmuştur. Bu durum, siyasi fikir cereyanlarının daimi bir şikâyet konusu olmuştur.

2- İdare edenler (siyasi iktidar) (6):

a- Fiili tek parti rejimi:

İkinci Meşrutiyet teorik olarak çok parti rejimini ve kuvvetlerin yumuşak (mutedil) ayrılığına dayanması gereken parlamenter hükümet sistemini kabul etmiştir. Fakat bu hukuki ve nazari yapı yanında, iktidar partisinin mutlak hâkimiyetinden doğan fiili bir tek parti rejimi kurulmuştur. Siyasi iktidar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde (Fırkası) toplanmış, partinin Meclis çoğunluğuna, bu kanaldan da parti liderlerine (ki bu on iki kişilik heyetin adı Merkezi Umumi idi) geçmiştir. 1908'den 1918'e kadar. altı aylık bir fasıla müstesna (16 Temmuz 1912-23 Ocak 1913), İttihat ve Terakki iktidarda kalmış olduğuna göre, tek parti rejimi on yıla yakın bir müddetle -Meşrutiyet terimine tamamen zıt bir şekilde- devam etmiştir.

Bu nasıl olmuştur?

Nasıl olmuştur da hürriyet savaşının şampiyonu sayılan bir parti siyasi iktidarın bütününü nefsinde toplayarak mutlak bir hâkimiyet kurmuş ve istibdadı geri getirmiştir? Bu oluşun açıklanması için üç mesele üzerinde durmalıdır: İktidar partisinin yapısı; iktidarda kalmak için giriştiği hareketler; bu durumdan doğmuş olan sonuçlar.

b- İktidar partisinin yapısı:

Meşrutiyet ilan edildiği zaman, İttihat ve Terakki Cemiyeti on dokuz yıllık bir maziye sahipti. İstibdat idaresine karşı uzun mücadele yılları boyunca ismi bir bayrak olmuştu. Ülke içinde ve dışında en geniş hürriyetseverler kafilesini toplamış, kesintisiz bir faaliyet göstermişti. Cemiyet gerek programı, gerekse üyelerinin içtihatları bakımından gayrı mütecanis bir yapıya sahipti ve Jön Türk hareketinin özelliklerinden kurtulamamıştı. Saltanatçı, cumhuriyetçi, sosyalist, liberal, Türkçü, hilafetçi, her çeşit siyasi düşüncede insan, istibdat idaresini yıkmak için cemiyetin çatısı altında birleşmişti. Üyeler gizli olarak cemiyete alınıyor, gözleri

kapalı bir tabancaya el basarak yemin ettiriliyordu (tahlif merasimi). Bu bir Jakoben usulüydü ve cemiyete sihirli, efsanevi bir hal vermiştir. Rumeli'de uzun yıllar gizli faaliyette bulunan cemiyet, üyelerini durmadan arttırmış, orduyu da kendisine -yahut ordu onu kendisine- bağlamıştır. Kitlevi sayılabilecek hareketler Yıldız'ı korkutmuş, 1908 Meşrutiyet'i ilan edilmiştir. İttihat ve Terakki'nin yeraltı çalışmaları devresi de böylece sona ermiştir. Anarşik bir hürriyet havası içinde, cemiyetin nüfuzu hükümet otoritesi yerine geçmiştir. Her tarafta kurduğu teşkilatıyla birdenbire siyasi hayatın sathına çıkan cemiyet, bütün ülkeye kök salmış durumundan faydalanarak Meşrutiyet'in ilk genel seçimlerini (1908) ezici bir çoğunlukla kazanmıştır. Mebusan Meclisi'ne tamamen hâkim olmuştur. Yapıcı ve devrimci mazisi, hürriyetperverlerin toplandığı ocak ve hürriyetin sembolü olması dolayısıyla cemiyet "halâskâr" hatta "mukaddes" sayılmış, ona üye olmak bir vatan vazifesi ve şeref borcu bilinmiştir. Fakat Mebusan Meclisi'nin daha ilk toplantılarında cemiyet çatısı altında toplananların siyasi alanda ne derin fikir ayrılıklarına sahip oldukları Meşrutiyet'in en önemli olayı olarak ortaya çıkmıştır. Beraberce yıkanlar, aynı beraberlikle yapamayacaklarını anlamışlardır. İmparatorluğun içinde bulunduğu dertlerin, sanıldığı gibi, Meşrutiyet ilanıyla giderilememiş olmaları, aksine artmaları İttihat ve Terakki hükümetlerinin başarısızlıklarını arttırmıştır. İttihat ve Terakki'den çözülmeler başlamıştır. İttihatçılar bu kopmaları önleyecek tedbirler aramak yoluna gitmişlerdir. Bunları hem hukuki, hem de bilhassa fiili alanlarda almak imkânını bulmuşlardır. Meclis çoğunluğunun her şeyi yapabileceği kanaati seçimlerdeki şiddet ve baskısının sebebi olmuştur. Seçimlerdeki baskı tedbirleri, hürriyeti kısıcı hareketlerle tamamlanmıştır. İttihat ve Terakki, kolayca anlaşılacağı veçhile, bir sınıf partisi olmamıştır. Programındaki değişmeler de bu yönde görülebilir. 1908'de Cemiyet koyu bir ittihadı anasırcı (Osmanlıcı) ve liberal bir programın savunucusu idi. 1911'den itibaren Türkçülük cereyanının tesiri altında, programı derin değişmelere uğramıştır.Türkçü (milliyetçi), belli alanlarda laikliğe yönelmekle beraber İslamcı, siyasi bakımdan merkeziyetçi, iktisadi alanda devletçi olmuştur. İç ve dış olayların tesiri altında kabul ve tatbik edilen bu program derhal muhaliflerini bulmuştur (7).

c- İktidar tekeli:

İttihat ve Terakki 31 Mart Vak'ası'ndan sonra, Sultan Reşad'ın tahta çıkışından itibaren çoğunluğu dolayısıyla yalnız teşri (yasama) organına hâkim olmakla kalmamış, parlamenter sistem icabı icra (yürütme) organını da elde etmiş, sadrıâzam ve Heyeti Vükelâ'yı, kendi çoğunluğunun -daha doğrusu Merkezi Umumi'nin- isteğine göre seçmiş, sarayı kontrolü altına almıştır. Meclis -Padişah ikiliği kalkınca, icrayı da kendi üyelerinden teşkil edince, cemiyet kendi kendisiyle başbaşa kalmıştır. Bu sefer kendi içinde bir muvazene, (denge) kendi çoğunluğuna karşı otorite sağlamak lüzumunu duymuştur. Zira liderler icra organında kalınca, meclis çoğunluğunu kontrol ihtiyacı belirmiştir. Bu suretle teşri organı (Meclisi Mebusan) icra organının (Heyeti Vükelâ) hâkimiyeti altına girmiş, bu da bütün iktidar mekanizmasının ve devlet idaresinin küçük bir heyetin kararlarına bağlı olmasını gerektirmiştir. İtaatkâr bir çoğunluğu sağlamak için seçim ameliyeleri üzerinde baskı ve kanuna aykırı muamelelerin yapılmasına gidilmiştir. Bazı çoğunluklar 1328 (1912)'de olduğu gibi, "sopalı seçimler"in mahsulü olmuştur. Bazı seçimler ise (1914'de olduğu gibi) tek parti adaylarına oy vermek suretiyle yapılmış, bir plebisit şeklini almışlardır. Baskı seçmenler üzerinde yapılmıştır. Fakat bu tarz seçimler sonunda elde edilen çoğunlukların liderlere mutlak mutavaatini (bağlılığı) sağlamak için de, icra organının (padişah, sadrıâzam, vekiller ve merkezi umumi) otoritesini arttırmak yoluna gidilmiştir ki, bu da iktidar tekelinin hukuki yollardan sağlanması demek olmuştur.

d- İktidar tekelinin hukuki görünüşü:

Siyasi istekleri hukukileştirmek veya hukuki göstermekten gaye icra organının Mebusan Meclisini kolayca feshetmesini mümkün kılmak olmuştur. Gayenin gerçekleştirilmesi içinde en emin vasıta Meclis'teki İttihat ve Terakki çoğunluğu olabilirdi. Meşrutiyet'in en önemli hukuk olaylarını vücude getirmiş olan bu meseleler üzerinde durmak gerekir.Meselenin ruhu, 1876 Kanunu Esasi'sinin icra ve teşri organlarının münasebetlerini düzenleyen maddelerinin tadil edilmesi ve bu tadillerin Meclis içinde de dışında kopardıkları

fırtınalardadır. Bilhassa 7. 35 ve 43. maddeler üzerinde yapılan değişiklikler 1909'da ve 1911'de söz konusu edilmişlerdir.

1876 Anayasası'nın formülü, siyasi hayatın ve hukuk nizamının en yüksek otoritesi olarak Padişah'ı tanımıştı. Saray'ın bu durumu devlet organlarının yetkilerini hiçe indirmiş, felce uğratmıştı. 1876 sistemine göre Padişah, Vükelâ Heyetini (Sadrıâzamı ve Vekilleri), Şeyhülislamı, şûrayı devleti ve Ayan Meclisi'ni kendisi seçmek yetkisine sahipti. Halkın seçimiyle gelen tek organ olarak Mebusan Meclisi'nin padişah tarafından mensup heyetler karşısındaki davranışları tesirsiz kalmaya mahkûmdu. Zaten Meclisi vaktinden evvel dağıtabilmek (fesih), toplantılarını istediği müddetle tehir edebilmek, icabında toplantı devresini uzatabilmek, Meclisin Riyaset Divanını teşkil etmek Padişah'a tanınmış yetkilerdendi. Gene, Vükelâ Heyeti (Bakanlar Kurulu) ile Meclis arasında herhangi bir anlaşmazlık çıktığı takdirde, Batının meşruti monarşilerinde olduğu gibi hakem halk olmayacaktı. Böyle bir durumda. Padişah dilerse Vükelâ Heyeti'ni azledecek, dilerse Mebusan Meclisi'ni feshedebilecekti. Bütün bu baskılar karşısında Mebusan Meclisi'nin yetkileri normalden azdı. Herhangi bir Batı meşrutiyetinde bulunan mebusların kanun teklif hakları Osmanlı mebuslarına tanınmamıştı. Mebuslar ancak belli ödevlerine (vazifei muayyineleri) uygun olarak kanun teklifinde bulunabilirlerdi. Kanun teklifinin Sadaret vasıtasıyla Padişaha bildirilmesi, bu hususta izin verilmesi lazımdı. Şurayı devlet teklifi tasarı haline getirmekle ödevliydi. Bu tasarı Mebusan'a getirilecek, müzakere edilecekti. Daha sonra Âyan'a gidecek, bu organ tarafından da müzakere ve kabul edilecekti. Her iki mecliste de müzakere ve kabul edildikten sonra tekrar Sadaret kanalıyla padişaha gidecek ve ancak hükümdarın tasdikinden (onayından) sonradır ki kanunlaşmış olacak ve yürürlüğle girecekti. Tek demokratik (yani halkın seçimiyle kurulan) organ olan Mebusan Meclisi'nin teklifleri, demokratik olmayan (yani seçimle kurulmayan) organlar tarafından her an durdurulabilirdi. Kaldı ki 1876 Kanunu Esasisi fert hürriyetlerine tesirli bir teminat (güvence) sağlamamıştı. Bir kere bu kanun açıkça iki hürriyeti tanımamıştı: Toplanma ve cemiyet kurma hürriyetleri. Cemiyet kurma resmen men edilmişti. Diğer hürriyetler de açıklandığı şekilde yapılacak kanunlarla daima sınırlanabilecekti. Ayrıca 113. madde padişaha fert hak ve hürriyetlerini istediği şekilde ortadan kaldırmak imkânlarına da

sahipti. Mithat Paşa bu feci maddenin kurbanı olmuştur. 1876 Kanunu Esasisi Namık Kemal'a göre bir anayasa sayılamayacak kadar sakat bir vesika olmuştur (8). Meclisi Mebusan Batı'daki eşlerine nispetle gayet az yetkilere sahipti. Fakat kendisine verilmeyen yetkileri almak yoluna gitmiş, Osmanlı hükümdarlarının karşısında ilk defa yetkilerini sınırlayacak aşağıdan yukarı bir organ olarak yer almıştır. Abdülhamit bu cesur meclisi 14 Şubat 1873'te (12 Safer 1295) "...mücerret ahvali fevkalade iktizasınca" dağıtmıştır. Yeni bir bildiriye kadar toplantıların tehiri otuz bir buçuk yıl sürmüştür.

1909 formülü ruh itibarıyla büyük farklar gösterir. İkinci Meşrutiyet'in birinciden farkı da bilhassa hukuk nizamında görülür. Yeniden bir 1878 tecrübesini önlemek yeni mebusların gayesi olmuştur. Bunun için de teşri organını icranın baskısından kurtarmak fikri savunulmuştur. İkinci Meşrutiyet'in 31 Mart tehlikesini atlatan mebusları, artık bir mevhume haline gelmekte olan padişahın karşısında, meclisin bağımsızlığını sağlamak emeliyle bütün dikkatlerini kabine-meclis münasebetleri üzerinde toplamışlardır. Meclisin feshi hemen hemen hukuken imkânsız hale getirilmiş, icra organı meclise tamamen tabi bir duruma sokulmuştur (9). Fakat tedbir siyasi gerçeklere uymamıştır. Ezici bir meclis çoğunluğunun klasik teşri-icra münasebetlerini tanzim eden prensipleri üzerindeki değiştirici tesirleri hesaplanamamıştır. ve bu tesirlerin sonuçlarından kaçınılamamıştır. Aslında mesele teşri-icra arası münasebetlerin tanziminden ziyade, teşri ve icra organlarını kendi üyeleriyle teşkil eden, bu ikiliği kaldırmış olan ittihat ve terakkinin kendi çoğunluğu içinde bir muvazene tesisi idi. Meclisteki ittihatçı çoğunluk içinde çözülmeler ve istifalar sıklaşıyor, muhalif gruplar ve partiler artıyor, iç ve dış zorluklar hükümetleri fena halde sarsıyordu. Muhalif azınlık mütemadi (sürekli) surette kabarıyordu (10). Bu yeni olaylar karşısında ittihatçı liderler, meclis çoğunluğunu muhafaza etmek, çoğunluk üzerinde otorite sağlamak gayesiyle yeni hesaplara başvurmuşlardı. Her şeyden evvel, icranın bu çoğunluk üzerindeki kontrolünü tekrar tesis etmek, şu halde 1909 tadilatını (değişikliğini) yeniden ele alarak değiştirmek yoluna gitmek bir zaruret olarak görünmüştür. 1876 Kanunu Esasisi bir kere daha tadil edilmeliydi. Artan bir muhalefet karşısında iktidarı muhafaza etmek endişesiyle alınan bu tedbirler için hukuki sebepler bulunmakta

gecikilmemiştir: Gerçek parlamenter hükümet sistemi icra-teşri organları arasında bir dengeyi gerektirdiği halde, meclis icraya gerekli muvazeneyi bozacak derecede hâkim durumda idi. İcra padişahın başında bulunduğu bir organdı. Milyonlarca Müslüman ve Osmanlı'nın halifesi ve hükümdarı olan, mebuslara nispetle çok daha geniş kitleleri temsil eden bir makam bir mebustan bu derece aşağı bir durumda bırakılamazdı. Hata tamir edilmeliydi ve parlamentarizmin icapları (gerekleri) de yerine getirilmeliydi. Sadrazam Sait Paşa'nın açıklamayı üzerine aldığı bu yeni teklif (11) Mebusan Meclisi'nde fırtına koparmıştır. Tadil için gerekli çoğunluk, muhalefetin "insidadı müzakere" veya "tıkaç" (12) usulüne başvurmaları dolayısıyla hasıl olamamıştır. (gerçekleşememiştir)

Bu tadil (değişiklik) ile yeniden 1876 (1293) sistemine dönülmüş oluyordu. Sultan Reşad'a Sultan Hamid'in yetkileri verilmek isteniyordu. Oysa bu sefer padişahın bütün yetkilerini İttihat ve Terakki kabineleri kullanacaktı. Hürriyet savaşının bayraktarı bir partinin 1876 sistemine dönüştü, kendi kendisini inkâr sayılmıştır. Muhalefet saflarında yer almış olan şair Tevfik Fikret, olayı 1878'teki (1295) meclis kapatılmasına benzetmiştir. "95'e Doğru" şiiri bu fikrinin mahsulüdür.

1911 tarihini taşıyan bu tadil teklifi Mebusan Meclisi'nde şiddetli tartışmaların konusu olmuştur. Anayasanın değiştirilmesi için gerekli 2/3 çoğunluğu bulamayan iktidar partisi, 7. ve 35. maddelerin değiştirmek istediği metinlerinden faydalanmıştır. İnsidadı müzakere (görüşmelerin tıkanması) olayını tekrar tekrar red saymış, Sait Paşa Kabinesi istifa etmiş, yeni kabineyi teşkile tekrar Sait Paşa memur edilmiştir. Aynı teklifi meclise getiren yeni kabine de red ile karşılaşınca, padişahtan mebusanın feshini istemiş, o da ayanın tasvibini alarak bu isteği yerine getirmiştir. "Sopalı seçim" sonunda teşekkül eden meclis iktidarın getirdiği teklifi kabul etmiştir (11 Haziran 1912). Fakat teklif Ayan'a sevkedilemeden siyasi olaylar iktidar partisinin aleyhine işlemiştir. İttihat ve terakki iktidarı terketmiş,Balkan Savaşı patlak vermiş, seçimler tehir edilmiştir. Bab-ı Âli Vakası'ndan sonra tekrar iktidara geçmiştir. Tadil tasarısı 1914'te yapılan seçimlerden sonra Ayan Meclisi'ne sevkedilerek kabul edilmiş (12 Mayıs 1914), daha sonra da padişah tarafından tasdik edilmiştir (15 Mayıs 1914). İttihat ve Terakki'nin tek parti olarak kaldığı bir sırada böyle bir tedbire ihtiyacı yoktu. Bu bakımdan

iktidar bu yetkiye bir kere dahi başvurmak lüzumunu duymamıştır. Asıl dikkate değer nokta, İttihat ve Terakki'nin bu kadar bel bağladığı bu tedbir ilk defa 1918 senesinde, Sultan Vahdettin tarafından ezici bir İttihatçı çoğunluğa sahip bir meclisin feshi için daha sonra da 1920'de ezici bir Müdafaai Hukukçu çoğunluğun hâkim olduğu bir meclisi feshetmek için kullanılmıştır. İttihat ve Terakki'nin kendisini korumak için bulduğu silah geri tepmiştir. İttihat ve Terakki, iktidar mevkiini o kadar muhkem (sağlam) ve alınmaz bir hale getirmiştir ki, bir daha o mevkiye normal yollardan gelebilmek imkânlarının hepsini kaybetmişti.

e- İktidar tekelinden doğan sonuçlar:

İttihat ve Terakki, siyasi tarihimize ilk defa meclis çoğunluğu (parti grubu) tahakkümü örneğini hediye etmiştir (13). İttihat ve Terakki'nin, hükümet partisi olarak siyasi iktidarı elinde biriktirmiş olması fiili bir tek parti rejiminin kurulması demekti. Bu yoldan bir ideal olarak yaşatılan çok parti rejimi de parlamenter hükümet sistemi de kullanılmayan aletler gibi bir tarafa atılmışlardır. ittihat ve Terakki çoğunluğu anayasa prensiplerini istediği gibi değiştirmek ve yorumlamak yetkisini kendisinde bulmuş ve anayasanın üstünde bir yer almaya çalışmıştır. Bu çoğunluk bütün devlet organlarını ve siyasi hayatı, hâkimiyeti altına almıştır. İttihat ve Terakki liderleri kendilerine bağlı bu çoğunluk sayesinde istedikleri müddetle örfi idare ilan etmişlerdir (en azından on yıl), bu yoldan bütün fert hak ve hürriyetleri faydalanılmaz ve kullanılmaz hale sokulmuştur. Çoğunluğu kendisine karşı itaatkâr tutmak için elindeki en büyük tehdit vasıtası Mebuslar Meclisi'nin feshi olmuştur. 1911 tadilinin tek gayesi bu olmuştur. Meclisler bu gayeye hizmetle feshedilmiştir. Seçimlerin yapılması istenilen, iktidarın işine gelen sürelere göre tehir edilmiştir. İttihat ve Terakki Kabineleri uzun zaman meclissiz işbaşında kalmışlar, kanun kuvvetini haiz kararnameler ısdar etmişler (çıkartmışlar), istenilen kanunları istenilen çabuklukla çıkartmışlardır. "Yok kanun, yap kanun" kaidesi bu durumun eseridir. İttihat ve Terakki Harp Divanları teşkil etmiştir. İttihat ve Terakki siyasi tarihimize birkaç liderin hâkimiyeti altında kalmış bir siyasi partinin ilk örneğini de vermiştir. Birinci Dünya Savaşı'na sadece birkaç liderin kararıyla girilmiş olması durumun en canlı

delillerinden sayılabilir. Zayıf bir padişah olan Sultan Reşat bu hareketlerin seyircisi kalmıştır.

Siyasi iktidar, dürüst seçimler sonunda iş başına geçenlerin anayasa ile bağlı olarak kullanmakla ödevli oldukları yetkiler bütün mü idi, yoksa bir meclis çoğunluğunun her istediğini yapabilme kuvveti miydi? Müşahedeler, İttihat ve Terakki'nin ikinci şıkka "evet" dediğini gösterir. Bütün bunlara ek olarak, hareketlerine perde ettiği hukuki tedbirler yanında fiili (kanuni olmayan: tedbirlere de başvurmuştur: Muhalif gazetecilerin öldürülmesi (14), tehditler, işkenceler, baskılı seçimler, hükümet darbesi (Bab-ı Âli Baskını). Bu çeşit hareketler fert hürriyetleri için çok tehlikeli ve teminatsız (güncesiz) bir iklim yaratmıştır.

3- İktidar Mücadelesi:

a- Muhalefet partileri:

İktidar partisi, karşısında en müessir (etkili) kuvvet olarak basını ve muhalefet partilerini görmüştür. gerçekten birkaç gün yaşayan, isim değiştirerek çıkan gazeteler yanında, çeşitli muhalefet partileri de kurulmuştur. Bu teşekküllerin platformları üzerinde durmak, iktidar mücadelesinin (yani siyasi hayatın) gelişmesini tayin bakımından aydınlatıcıdır. Evvela sosyalist olanları da dahil, herhangi birinin sınıf partisi olduğunu iddia etmek zordur. Hepsi de iktidar partisinin zaafını taşımışlar, gayrı mütecanis kalmışlardır. İttihat ve Terakki kitlesinde olduğu gibi muhalefette de -bilhassa birleşik muhalefette- her çeşit siyasi içtihatta (görüşte) kimseye ve iç çekişmelere rastlamak her zaman mümkün olmuştur (15). Saniyen, programları diğer yayınlarıyla birlikte nazara alındığı takdirde muayyen fikir cereyanlarının tesiri altında kaldıkları, şu halde bu cereyanların özelliklerini taşıdıkları görülecektir. Birkaç sosyalist parti bir tarafa (ki bunların da programları üzerinde tartışmak gerekir). Meşrutiyetin muhalefet partilerinin hepsi denebilecek kadar büyük bir kısmı iktisaden liberal, Garpçı, İttihatı Anasırcı (Osmanlıcı) ve

ademi merkeziyetçidirler. İslamcılık ve Türkçülük (milliyetçilik) alanında, iktidar partisini daima, tenkid etmişler fakat, icabında (gerektiğinde) İslamcılık cereyanından dini propagandalardan faydalanmayı ihmal etmemişlerdir. Milliyetçiliğe hiçbir suretle yanaşmak istememişlerdir. İktidar partisi, 1911 senesinden itibaren programına yeni bir veçhe (yön) verirken muhalefet belirtilen prensipler etrafında birleşmiştir. 1913-1918 seneleri arasında tek iktidar partisi karşısında muhalefet yoktur. Mütareke devresinde ise hemen bütün siyasi -hatta siyasi olmayan- teşekküller programlarının tatbikini iki şarta bağlamışlardır: Barışın yapılması (sulh ve selamet) ve harb sorumlularının cezalandırılması. Meşrutiyetin bütün muhalefet partilerinin aksiyon programlarına bir hesaplaşma ve intikam siyaseti hâkim olmuştur. Meşrutiyet muhalefetinin yapısı ve fikri hüviyetinin incelenmesi, bu kitlenin de yıkıcı fikirler etrafında taazzuf ettiğini (toplandığını) göstermektedir. Bu sonuç, muhalefetin -müstakbel bir iktidar olarak- gerekli vasıflara sahip olmadığını ifade edecek kadar açıktır.

b- İktidar mücadelesinin şeması:

İktidarın inhisarlaştırılması (tekelleştirilmesi) siyasi kuvvetlerin serbestçe hareketini sağlayan demokratik bir siyasi hayatı imkânsız kılmıştır. İktidar partisinin fikir, basın, toplanma ve dernek kurma hürriyetlerini kısmak sahasında almış olduğu kanuni ve fiili tedbirler önemli sonuçlar doğurmuştur. Seçimlerin galibine açık bulunması gereken iktidar kapalı kalmış, hukuki yollardan siyasi mücadele imkânsız hale gelmiştir.

Muhalif partiler birer siyasi kuvvet olarak serbestçe hareket, iktidar üzerinde vasıtalı ve vasıtasız tesir etmek, hatta normal bir sonuç olarak iktidara geçmek imkânlarının felce uğramaları karşısında iki yola sapmışlardır: birleşmek ve fiili tertiplere başvurmak.

1911 senesinde bütün muhalif fertler, partiler ve zümreler birleşerek gayrı mütecanis bir muhalefet partisi kurmuşlardır: Hürriyet ve İtilaf. Abdülhamid idaresi karşısındaki jön Türk hareketini temsil eden bu kitle İstanbul'da yapılan bir ara seçimini tek oy farkla

kazanınca (16) halk efkârı üzerindeki tesiri büsbütün artmıştır. 1911 tadilatına bu olay neticesinde varılmıştır. Halaskâr Zabitan hareketinin tehditleri Sait Paşa Kabinesi'ni kuvvetli bir güvenoyu almasından bir gün sonra istifaya sevketmiştir (16 Temmuz 1912) (17). İttihat ve Terakki Bab-ı Âli Baskını'na kadar (23 Ocak 1913) iktidardan uzaklaşmıştır. Altı küsur aylık bir ayrılıktan sonra tekrar fakat fiili ve zor kullanarak Bab-ı Âli Baskını ile iktidara gelmiştir. İttihat ve Terakki'nin sadrazamı Mahmud Şevket Paşa. İtilafçıların geniş surette dahil oldukları bir suikast sonunda öldürülünce kurulan Divanıharb'in kararları tanınmış muhalif lider ve simaları idama mahkûm etmiştir (18).

Bu tarihten 1918 senesine değin İttihat ve Terakki tek parti olarak Osmanlı devletinin idaresini üzerine almıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkınca iktidarı terketmiştir (19). Son kongresiyle de kendini feshederek yeni partilere bölünmüştür (20).

Mütareke safhasında ezeli rakip Hürriyet ve İtilaf peykleriyle birlikte siyaset sahnesine hâkim olmak istemişse de bu hareketi işgal altında bulunan bir sahada tesirsiz didişmelerden öteye gitmemiştir Anadolu'da ise Müdafaai Hukuk hareketi tarafından yenilmiştir. Zaten 1919 genel seçiminden sonra Meşrutiyet partileri görünmez olmuşlardır.

Bu şema bize Meşrutiyet'te muhalefetin imkânsızlığını gösterecek derecede açıktır. Hukuki yolların kapalı olması karşısında muhalefetin de zora ve fiili yollara başvurduğu görülmüştür. gizli faaliyet, Halaskâr Zabitan Hareketi. "Dağa çıkma"lar, tehditler, Bab-ı Âli Baskını'na karşı Mahmut Şevket Paşa suikastına iştirak. "Taklibi Hükümet" teşebbüsü, Paris'te üçüncü bir jön Türk ve muhalefet hareketi, münferit sulh müzakerelerine girişmek, mütareke devresinde geniş bir intikam ve divanıharp politikasına devam ve idamlar."

Görüldüğü gibi Meşrutiyet devresinde Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi hayatı bir savaş meydanından farksızdı.

c - Muhalefetin dayandığı tezler (21):

Meşrutiyet cemiyetinin siyasi örgüsüne daha fazla nüfuz edebilmek için muhalif siyasi kuvvetlerin fert, dernek, parti ve zümre olarak, bütün güçlüklere rağmen iktidar partisinin tekelci durumuna yaptıkları hücum ve tenkitleri kısaca tespit ve bazı örnekler vermek lazımdır.

Muhalefet, İttihat ve Terakki'nin kurtarıcılığını umumiyetle kabul etmiştir (22). Yalnız bu hususta ittifak olduğu söylenemez (23).

Kurtarıcılık, iktidar partisinin yapısına bazı özellikler vermiştir: Her çeşit siyasi düşünceye sahip insanlardan müteşekkil gayrı mütecanis bir kitle vücut bulmuştur (24). Bu çeşitli fikir ve kanaatteki insanlar sadece yıkmak için birleşmişlerdir (25). Bu şartlar altında kurulmuş bir parti bir ihtilal cemiyetidir. Yapıcı olamaz ve yıkma olayı, (gayeye) erişildiği andan itibaren çözülmelerle başlar (26).

Bu özellikler, muhalefet yazarlarını bir sonuçta birleştirmiştir: şu halde İttihat ve Terakki, normal anlamıyla bir siyasi parti değildir (27). Bu hüviyete sahip olabilir mi? Evet, fakat bir şartla: mütecanis olmak, bunun için de ciddi bir temizlenme hareketine girişmek şartıyla (28).

İktidar partisinin yapısındaki bu illetler onu Meşrutiyet'i ve hürriyeti yok edici yollara sürüklenmiştir. Bir vakitlerin (daha doğrusu bir kaç sene öncesinin) kurtarıcı partisi bizzat yıktığı Abdülhamid istibdadından daha beterini geri getirmiş, memleketi bir kaç kişinin keyfi idaresi altında inletmektedir. (29).

1912 yılında İttihat ve Terakki'nin iktidardan kısa bir müddet için uzaklaşmış olması, muhalefeti yeni bir inkılap devresinin açılması ümidiyle karşılaştırmıştır. Hissedilir derecede canlanan muhalefet İttihatçıların iflasını ilan etmiş, bir daha geri gelmemeleri için tedbirlere başvurulmasını istemiştir. Bu safhanın problemi "intikam almak" olmuştur: Gerçekten İttihatçılar yok edilmeli ve intikam alınmalı mıydı? Soruya hayır diyenler azdır (30). İntikam taraftarları ise çoğunluğu teşkil etmişlerdir (31).

Muhalefetin seçkin yazarlarını daima meşgul etmiş olan meselelerden birisi de yine iktidar partisinin yapısındaki ikilikti. İttihat ve Terakki cemiyeti (dernek) mi, yoksa bir fırka (siyasi parti) mıydı? (32). İktidar zimamdarlarınca (yöneticilerince) Cemiyet

Parlamento dışında, şûrayı devlet tarafından âmme menfaatine hâdim olarak kabul edilmiş bir çeşit sosyal yardım müessesesi olarak gösteriliyordu. Fırka ise, Mebusan Meclisi'ndeki çoğunluğa verilen isimdi.

Bu vuzuhsuz durum Lütfi Fikri Bey tarafından şiddetle tenkit edilmiştir (33).

Nihayet genel mahiyette tenkitler müşterek bir hücumda birleşmiştir. Hürriyeti getirmiş olması bir partiye hudutsuz kuvvet verebilir miydi, her şeyi yaptırabilir mi. Muhalefet soruya kesin bir cevap vermiş böyle bir teşekkülün zalim, müstebit ve siyasi ahlaktan mahrum olduğunu tekrar tekrar ilan etmiştir: kurtarıcılık istibdadı meşru gösteremezdi (34).

4- İttihat ve Terakki'nin icraatına dair (35).

Parlamenter bir meşrutiyeti ve çok partili rejimi kendi hâkimiyet âletleri haline getirmiş İttihat ve Terakki yalnız bu siyasi manevralarla mı yetinmiştir? Hiç şüphesiz hayır. İktidarda tek başına kalışı 1911 yılından itibaren programına arzuladığı kontrolsüz hareket imkânını sağlamıştır. Merkeziyetçi-devletçi- milliyetçi prensiplere dayanan program müspet gerçekleştirme safhalarına varmıştır. Türkçülük cereyanının tesiri altında gelişen program tatbikatında esas olan milliyetçilik prensibi batılılaşmak, hatta laikleşmekle aynı anlamda sayılmıştır. Gelişme çeşitli alanlarda olmuştur.

a- Sosyal ve kültürel alanda:

Milliyetçilik prensibi bilhassa batılılaşmak yönünde geliştirilmiş, eğitim meseleleri ön planda tutulmuştur. Üniversitede (Darülfünun) Edebiyat Fakültesi'ndeki umumi derslere kız talebelerin erkeklerle birlikte devamı, üniversite muhtariyeti birer yeniliktir. Kadın meselesi milli bir iktidar ve kültür meselesi olarak ele alınmıştır. Kadın cemiyetleri kurulmuştur. Milli kütüphane, milli arşiv (Hazinei

Evrak), milli müzik, milli filmcilik, milli coğrafiya cemiyeti, turizm meseleleri hep bu alandaki program tatbikatıdır. Bu arada Batı takvimi de kabul edilmiştir. Meslek, kültür ve spor kurumları da bu alanın yeni müesseseleri olarak kurulmuştur. Türk Ocağı milliyetçilik doktrininin hazırlayıcısı ve yayıcısı olmuştur. Yurtlar memleketin dışında da kurulmuşlardır. Ayrıca, bizzat İttihat ve Terakki Fırkası'nın şubeleri ve kulüpleri gece dersleri tertip etmişler ve dispanserler açmışlardır. Fırkanın patronajı altında hayır cemiyetleri kurulmuştur. Maarif alanındaki en önemli adım, hiç şüphesiz sadece dini konularla uğraşacak olan Darülhikmeti İslamiye'nin layık öğretime karışmasının önlenmesi olmuştur.

b- İktisat alanında:

En büyük adım kapitülasyonların ilgası olmuştur. İlk milli banka kurulmuştur. (İtibarı Milli Bankası), Otarşik bir ekonomi politikasının sonucu olarak, milli sermayeli hususi teşebbüsler, şirketler ve fabrikalar kurulmuştur. Kooperatifçilik yerli malı sevgisi, Türklerden alışveriş etmek, serbest mesleklere intisap daimi surette telkin edilmiştir. Esnaf ve meslek teşekkülleri kurulmuştur (hamallar teşkilatı bu arada zikredilebilir).

c- Hukuk alanında:

Kültür ve ekonomi alanlarındaki yeniliklerin kanunlaştırılması kısmen gerçekleşmiş, kısmen de proje halinden öteye geçememiştir. Hukuk alanında Türkçü-Milliyetçi prensip layıkleşme anlamında tatbik edilmiştir. 1916 ve 1917 kongrelerinin kararları bu bakımdan önemlidir. Darülhikmeti İslamiye adlı müessesenin kuruluşu ile Mahkemeler Adliye Nezaretine bağlanmıştır. Kaza kuvveti böylelikle dinilikten ayrılmış, kaza birliği (tevhidi kaza) prensibi kabul edilmiştir. Bu kabulün sonucu olarak nikah ve boşanmaya dair muvakkat (geçici) bir kararname yapılmıştır. 1917 Kongresi kararları tatbik alanına girmiş olsaydı, muhakkak ki layıklık prensibi hayli geniş gerçekleşme imkânlarına kavuşacaktı.

d- Heyecan iklimi:

Görüldüğü gibi, İttihat ve Terakki'nin kurduğu parti diktatörlüğü kadrosu içinde, Türkçülük cereyanı milli bir sosyal politika halinde tatbik alanına aktarılmış, batılılaşmak ve layıklık anlamında kabul edilmiştir. İttihat ve Terakki müspet işler başarmamış sayılamaz. Ne var ki bunları bir hürriyetsizlik iklimi içinde ve tedhiş metodlarına başvurarak yapmıştır. Bu tutumudur ki, İttihat ve Terakki hakkında affedilmez bir değer hükmü verilmesine sebep olmuştur.

Zamanını tahlil eden hatıralarında Lütfi Fikri Bey, İttihatçıların Birinci Dünya Savaşı'na girmeleri kararını tahlil ederken, şu müşahedeye (gözleme) varmıştır:

"...Ben İttihat ve Terakkiyi sergüzeştçi bir siyasete daima mütemayil görüyorum. Bana öyle geliyor ki onu takviye ve idame eden hizip, harp ve emsali sebeplerle karışmış heyecanlı bir muhit (çevre) ve zamanının kendisine pek münasip olacağını ve bilakis sulh ve müsalemet (barış) ve sükûnet devrelerinde büyük bir kabiliyet gösteremeyeceğini ve binaenaleyh hüsnü muvaffakiyet ve devam için daima buhranlı bir zaman ve muhit hazırlamak mecburiyetinde kaldığını hissediyor" (36).

Şu kadar var ki, bu kavgacı ve harpçi havayı yaratan sadece İttihat ve Terakki değildi. Fakat bu iklim onun icraatının adeta tabii gelişme şartlarını sağlamıştır. İstikrarlı bir hava içinde hareket imkânı ona yabancı kalmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET TOPLUMUNU KAPLAYAN DERTLER

Bir savaş meydanı halindeki siyasi hayat kadrosu ve bir istibdat harabesi içinde eldeki vasıtalarla yeni değerler bulmak, yeni bir rejim kurmak gerekiyordu. Fakat her şeyden evvel Osmanlı (ve bilhassa Osmanlı-Türk) cemiyetinin niçin bu hale düştüğünü, bilmek inkırazın sebeplerini aramak lazımdı. Meşrutiyet aydınları, içinde bulundukları imkânsızlıklara rağmen cemiyetlerini acı bir tenkit açısından görmüşlerdir. Yıkıntıyı saklamamışlar, dertleri büyük bir açıklıkla halk efkarının önüne sermişlerdir.

Bu ameliyeden (işten) sonradır ki, Batı'da ve Doğu'da buldukları fikir ve prensipleri -bazen bir hayli insicamız (tutarsız) olmakla beraber- hastalıkların tedavisine, sosyal yapının ıslahına tatbik etmek yoluna gitmişlerdir. Onların parmak bastıkları dertler, Meşrutiyet siyasi düşüncesinin nirengi noktalarıdır.

1- Büyük ümit:

Köklü değişmeler yapmak isteyen her büyük siyasi hareket gibi, İkinci Meşrutiyet de âni bir refah ihtiyacının ifadesi olan büyük bir ümit ile başlamıştır. Devletin her yönünü kaplayan bu olay, müşterek bir duygu olarak görünmüştür. Büyük ümit hürriyetin ilanı ile birlikte sadece neşe ve heyecan değil, her türlü asayişi de silip süpüren bir sarhoşluk devresi yaratmıştır. Bilhassa Osmanlı Türklerine bir bayram havası yaşatmıştır: "Otuz şu kadar senedir istibdat baskısı altında bunalan halk birdenbire sevinç ve heyecana,

tarif edilmez bir hissiyat taşkınlığına kapıldı. Koca Osmanlı devleti umumi bir bayram içinde idi" (1). 1876'dan beri istenenler gerçekleşmiş, Yıldız'a çekilen telgraflar semerelerini vermiş, Meşrutiyet yeniden ilan edilmişti. Kanunu Esasi tekrar yürürlüğe girmişti.

"Hürriyet" ve "Meşrutiyet" kelimeleri halk nazarında, o zamana kadar mevcut olmayan, fakat hasreti çekilen şeylerin derhal gerçekleşmesi olarak anlaşılmıştır.Kitleye göre hürriyet refah demekti, huzur ve emniyet demekti (2). Bu sebeple seviniliyor, coşuluyordu. Hürriyet hareketi memleket dışında uyandırdığı nispi bilgiler yanında (3), istibdatın buzlarını kırarak kitleyi eski canlılığına kavuşturmuş sayılıyordu (4). Komiteler, ihtilalci çeteler ve dernekler bundan böyle kanun yollarında yürüyeceklerini ilan ediyorlardı (5).

Yüzyıllık bir ıslahat hasretinin ifadesi halinde bu büyük ümidin çok şümullü bir anlamı olmuştur: Bütün Osmanlı ve İslam dünyasının kurtuluşu (6). Bu ütopyacı ha reket noktasında, büyük ümidin formüle edilmesinde hükümet başındakiler de çok kere varılacak sonuçları hesaplayamadan, halk ile birliktirler. Namlı bir Jön Türk ve Mebusan Meclisi Reisi Ahmet Rıza Bey'e göre bir "Devri Cedit (Yeni Devir) başlamıştı ve bu gerçekleşmede Abdülhamid'in "büyük hissesi" vardı (7). İktidar organı Şûrayı Ümmet gazetesinin "dahili icmal" muharririne göre de bir "uyanış"tı (8). "Baştakiler"in bu şekilde düşüncelerinden halk sonuçlar beklemiştir: Şu halde bütün sosyal dertler ortadan kalkacaktı. Kapitülasyonlar yok oluverecekti. Bir kalkınma, adeta yerden fışkıracaktı. Uzun süren bayram havası içinde pek az kimse bu rüyaların hangi vasıtalarla gerçek olabileceğini sormuştur. İncelemelerimiz bakımından bu "uyanış"ın iki özelliği kayda değer: Önce, Meşrutiyetçiler bütün ihtilalciler kadar iyimserdiler. Sonra da bu hissi sonuç çıkarmalar büyük ümit yerine gayet derin bir hayal kırıklığına ve aşağılık duygusuna geçişin sebebi olmuşlardır.

2 - Hayal kırıklığı, sebepleri ve sonuçları:

a - Sabırsızlık:

İstibdat baskısından kurtulmuş büyük kitle, boşalmış bir zenberek hızı ile Meşrutiyet'ten beklediklerinin derhal olmasını istemiş, iktidarı, hükümetleri bunları yapmaya zorlamıştır. Kanunu Esasi'nin şahıslandırdığı büyük ümidi ancak "Baştakiler" gerçekleştirebilirdi ve gerçekleştirmeliydiler. Sait Paşa kabinesinden sonra kurulan "ikinci bir siyaset Kâmil Paşa" hükümetinin programı bu gözle görülmüştür. Zamanın bir yazısında okunduğugibi "herkes bu kabineden pek çok şeyler bekliyordu... Kısa bir tâbirle: Kabine yeniden bir Osmanlı Devleti vücuda getirecekti. Herkes şikâyet ediyor... Bin türlü istekte bulunuyordu... Halk her şeyi birden istiyor Babıâli'den mucizeler bekliyordu... tayininden on beş gün geçer geçmez Nâzırdan, bir şey yapmadı! şikâyetinde bulunuyorlardı. Halbuki her Nâzırın elinde kem alâttan (kötü âletten) başka bir şey yoktu. Bununla da kemalât (bilgi ve ahlak güzelliği) olamazdı" (9).

b - Anarşi:

Beklemediği sarsıntı ile uyanan halk, bir hâkimiyet havası içinde. Sait Paşa hükümetini çekilmeye mecbur etmiştir. Yıldız tarafından mansup (kurulmuş) ve istifa etmeyen memurları zorla yerinden atmıştır. Bu arada siyasi partiden ziyade, geniş ve kaplayıcı bir teşekkül olan İttihat ve Terakki Cemiyeti memleketin her tarafında gizlilikten sıyrılmıştır. Herkes akın akın bu cemiyete üye olmaktadır. Cemiyet umumi hayata hâkimdir ve hükümet otoritesi yerine geçerek onu gölgelemiştir. "Kanuni devrinden beri halk ile padişah arasındaki kafes" kırılmış, fert ile iktidar karşı karşıya kalmak üzeredirler. Fert arzu ve ümitlerinin ilcalarıyla (zoruyla) hareket etmekte, halk efkârı bu yollardan kendini açıklayabilmektedir. Bu bir hükümetsizlik halidir. O kadar ki Meşrutiyetin bayram medhiyesini yapan kalemler halka sükûnet ve itidal tevsiye etmişlerdir (10).

Bizzat Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti yayınladığı tamimlerle "Hükümeti meşrutaya karşı müdahale salahiyeti olmadığını ve kanunların mer'i bulunduklarını" hatırlatmış, anarşik duruma son

verilmesini istemiştir (11). Hayal kırıklığı veya ümitsizlik ilk olarak halkın ölçüsüz galeyanı içinde filizlenmeye başlamıştır.

c - Aşağılık duygusu:

Babıâli'den mucize bekleyen halk, ilk şenlikler arasında Bulgaristan'ın istiklal ilanını duymuştur. Yabancı baskısı, kapitülasyonlar ise yerli yerlerinde idiler. İstibdat perdesi kaldırılınca gerçek görünmüştür. Halk devlet işlerini yakından görmek için sabırsızlanmış, padişahın cebindeki anahtarla girilmesi yasak olan odayı açınca bütün hakikatı anlamıştır. Sosyal seviyenin geriliği, siyasi yapının noksanları ve nihayet yabancı baskısı Meşrutiyetin de muvaffak olamayacağı inancını kuvvetlendirmiştir. "Bir kasırga ile savrulan yapraklar gibi düştüğümüz boşluklar içinde yapışacak, tutunacak bir yer arıyor, fakat hiçbir şey bulamıyoruz. Meşrutiyetten beklediğimiz ona verilen istikamet işte bu ümitsizlik gayyasına sürüklemiştir." (12)

d - Şahsiyat:

Jön Türklerden kalan siyasi miras Meşrutiyet'in buhranlı iklimi içinde kolaylıkla gelişmiştir. Başlangıcın güzel günleri geçince "maalesef daha Avrupa'da iken fikirlere yerleşen" çekişme ve şahsi garaz tohumları "büyümüş, beslenmiş, şişmiş, nihayet uç vermiştir (13).

e - Taklitçilik:

İkinci Meşrutiyet'in siyasi fikir olaylarının dayandığı esaslardan biri de iktibastır. Kurulmasına çalışılan rejimin sosyal, siyasi ve nihayet hukuki sahalarda yeni prensip ve müesseselere olan ihtiyacı açıktı. Batı ile Doğu arasına yerleşmiş, çeşitli kavimleri barındıran bir ülkenin fikir adamları bu durumu nasıl fiiliyat sahasına

çıkaracaklardı? Tanzimatçıları takiben, başka memleketlerin müesseselerini Ozmanlı zemini üzerine nakletmekle mesele çözülebilir miydi? Taklit, bu soruların açtığı kapıdan girmiş ve hayal kırıklığının, karamsarlığın baş unsurlarından biri sayılmıştır. İkinci Meşrutiyet'in aydın veya yazarı olmak için "mukallitlik" problemiyle meşgul olmak kâfi değildir. Bu olayı, aynı zamanda şiddetli bir tenkide tâbi tutmak lazımdır. İstisnasız bütün muharrirler ve mütefekkirler, körü körüne taklidin ve "kopyacılığın" aleyhindedirler. Gerçi "Garplılaşmak", Batılı olmak devleti kurtaracak yollardan biriydi, fakat bu yol ile mukallitlik arasında mahiyet farkı vardı. Mehmed Âkif'ten Prens Sabahattin'e kadar aynı bina içinde birbirlerine rastlamak dahi istemeyenler taklitçilik aleyhinde yekvücut olmuşlardır, ve bu hareketi milli bir hastalık olarak ilan etmişlerdir.

f - İktisadi gerilik:

Meşrutiyetin fikir adamlarını derin kararsızlığa götürmüş olan olayların en önemlisi devletin iktisadi esareti olmuştur. Kapitülasyonlar, borçlanmalar (Düyunu Umumiye) gibi baskıların altında kıpırdayamayan, gümrüklerine, ticaretine, ulaştırmasına hâkim olamayan (14), tabii kaynaklarını değerlendirip işletmekten âciz bir devletin iktisadi bir kalkınma yapması hayaldi. Bu imkânsızlıklar ciddi bir çöküş sebebi sayılmışlardır (15). Meşrutiyetin yapısını kemiren bu muazzam dert, fikir cereyanlarına bütün genişliğiyle in'ikas etmiştir (yansımıştır): Türkler milli bir idealden oldukları kadar iktisadi sınıflardan da mahrumdular. Türkler memur ve rençberdiler. Türkler müstahsil (üretici) değil müstehliktiler (tüketicidirler), "passif" vatandaştılar. Öyleyse, Avrupa'nın iktisadi ağırlığı ve rekabeti karşısında yenilmekten, kahrolmaktan başka çare yoktu (16). Siyasi partiler bu gerçeği fikir cereyanları süzgecinden geçirerek programlarında tanımışlardır. İttihat ve Terakki milli iktisat politikasına bu durumun tepkisi altında varmıştır. Ayrıca, imparatorluğun bir pazar olması, zanaat ve ticaretin "Türk olmayan ellere" geçmiş bulunması başlı başına bir konu olmuştur. Türkçü (milliyetçi) cereyanın tesiri altında yabancı mallarına karşı girişilen ve muharrirler tarafından heyecanlı desteklenen boykotaj ve

direnmeler Meşrutiyet'in kayda değer olaylarındandır ve halk efkârı üzerinde müessir (etkili) olmuşlardır (17). Bununla beraber küçük çapta hareketler bir milletin kurduğu devletin esaret boyunduruğunu parçalamasına kâfi gelemezdi. Bu sebeple devrimin siyasi, iktisadi bir devrimle tamamlanması istenmiştir (18). "İğneden ipliğe kadar her şeyi Avrupa'dan bekleyen bir cemiyetin" başka türlü kalkınmasına imkân yoktu. Nitekim, kapitülasyonların kaldırılması yeniden ilan edilen bir meşrutiyet sevinci ile karşılanmıştır (19).

g - Cehalet.

Cehalet, imparatorluğun büyük yarası idi. Bir muharrir "Adapazarı'na kadar küçük bir seyahat"inin intibaları arasında "halkın Kanunu Esasi'yi köylerde değil pazarlarda bildiğini" belirtmiştir (20). İktidar partisinin ünlü liderlerinden Doktor Nâzım realist bir beyanatında köylünün Kanunu Esasi'yi anlamayacak durumda olduğunu açıklamıştır (21). Bu müşahedelerle varılan sonuç halkın Meşrutiyeti anlayacak seviye ve kültürden yoksunluğu oluyordu. Bu bakımdan eğitim sisteminin verimsizliği ve yetersizliği üzerinde durulmuştur. Bir de bu yoldan sosyal seviyenin düşüklüğü sonucu çıkarılmıştır. Oysa hürriyet cehaletin bulunduğu yerde gelişemezdi ve "hür millete cehalet yakışmazdı" (22). Bilgisizliğin hüküm sürdüğü bir cemiyette insan şahsiyetine ve haklarına saygının pek zayıf olacağı aşikârdı. Siyasi parti ve cemiyetler programlarının gerçekleşme şartı olarak, kurslar açmışlardır. Bu durum bir muharrire pek rastlanmayan bir meşrutiyet tablosu çizdirmiştir. Filhakika meşrutiyet insanları "bedeviyetle medeniyet arasına sıkışmış, hakikat içinde hayale dalmış, ilim ve fenden bihaber" kimselerdir (23). Cehalet felaketlerin kaynağı idi ve bütün bir cemiyet bu yoldan bir komplekse saplanmıştı; köle sadakatiyle taklit, imparatorluğun çökmesi onun, hep cehaletin eserleriydiler (24). Haliç'te vapur işletilmesini protesto eden "kayıkçı esnafı" ise bu durumun hakiki tercümanı olmuşlardır (25).

h - Aydınların sorumluluğu:

İç ve dış olayların süratli cereyanı karşısında bazan şaşkın fakat daima asabi bir kitlenin fikirlerine açıklık verecek, bunları onun adına ifadelendirecek aydın elemanların azlığı, yetersizliği ve kayıtsızlığı Meşrutiyet'in siyasi hayatında daima hissedilmiştir. Devletin nasıl idare edileceğini başlık seçmiş bir broşür, 10 Temmuz'da birdenbire uyanan "Güzidelerin" (seçkinlerin) ve gençlerin "sönük, düşkün ve bitap" bulunduklarını inkâr edilemeyecek bir gerçek olarak belirtmiştir? "İşte", diyor muharrir, "ben bunu, bu içtimai sebebi aramak istiyorum" (26). Meşrutiyet düşünürleri sırf bu durumun Batı ile keza Osmanlı cemiyeti arasındaki farkı, Osmanlı toplumundaki geriliği açıklamaya kâfi olduğunda adeta birleşmişlerdir: Meşrutiyet "Intelligentsia"sı toplumun geriliğinden ve seviyenin düşüklüğünden sorumluydu. Memleketinin işlerini bir üçüncü şahıs gibi tenkit eden ve sadece tenkit eden aydınlar grubu bir çeşit sosyal "vebal altında" kalmaktaydı. İmparatorluğu "çürük kereste ile çatılıvermiş yıkılacak bir bina" haline getirmiş olan kendi aydınları idi (27). Ve onlar hücum ettikleri softalardan daha da suçluydular. Hiç olmazsa softalar inandıklarını köylere kadar yaymaya çalışıyorlardı. Halbuki aydın denilen kimseler terbiyeci rollerini oynamıyorlar (28) ve kitleyi kimsesiz, başıboş bırakıyorlardı. Kaldı ki, Osmanlı toplumu "Hugolar, İbsen'ler" gibi dehalara da sahip olamıyordu. Meşrutiyet yazarları bu durumun sebebini de araştırmışlardır (29).

Kendi kendilerini bu kadar ağır tenkitten çekinmeyen Meşrutiyetçiler, bütün güçlüklere rağmen "vatandaşlık" müessesesini geliştirmeye çalışmışlardır.

İktidarın yetersizliği:

Ancak gizli cemiyetlerin binbir zorlukla temin ettikleri yayınlarla ve Jön Türklerin elde edebildikleri Batı kültürü ile beslenmiş insanlar, bu kadar karışık bir topluluğun idaresini ele aldıkları zaman, siyasetin ilme ve ideolojiye ne kadar muhtaç olduğunu derhal anlamışlardır. Mahdut bilgilerine tecrübesizlikleri de katılınca, gizli komite usulleri onları istibdada götürmüştür. Cehaletle taassubun "istibdadın iki kardeşi" olduğu bu suretle ortaya çıkmıştır. Basın

hürriyetinin mevcut olabildiği zamanlarda iktidar adamlarının yetersizliği açıkça yazılmıştır (30). İdare edenlere atfedilen en büyük kusur topluluğu parçalayıcı ve fertleri birbirine düşürücü iç ve dış sebepleri yok edememeleri veya bunlarla açıkça çarpışmayı kabul edememeleriydi. Bu mütereddit ve muhafazakâr yürüyüş Meşrutiyet iktidarlarını mazur göstermek bir tarafa, onlar hakkında çok ağır değer hükümlerine vardırmıştır: Meşrutiyet idaresi Abdülhamit idaresinden beter, aşağı, ondan "daha müstebit bir derekeye inmişti", "memleketin bir başından bir başına muazzam bir idaresizlik ve sefalet hüküm sürmekteydi." Bu hükümler bir sadrazama, Sait Halim Paşa'ya aittir (31). Nasıl olmuştu da Hürriyet kahramanları otoriter bir rejimi geri getirmişlerdi? Siyasi hayatın gelişmeleri içinde rastladığımız bu soru, bütün fikir cereyanlarını meşgul edecektir.

3- Büyük soru: ''Bu devlet nasıl kurtarılabilir?''

Uzun bir ıslahat (ve hürriyet) arayışının mirasçısı ve gerçekleştiricisi İkinci Meşrutiyet'in dertli zemini üzerinde bir hürriyet rejimi kurmak, bilinen şartlar içinde mucize yaratmakla birdi. Buna rağmen Meşrutiyet siyasi tarihimizde ilk defa olarak idare edilenlerin memleketin kaderiyle bir yapının işçileri kadar, ilgilendiklerini bize göstermiştir. Meşrutiyet hükümetlerini tenkit edenler, onları övenlerden çok fazla idiler.

Bu noktada, Meşrutiyet'in fikri karakterine bağlı bir özellikle karşılaşmaktayız. Meşrutiyet insanlarının çoğu, en çetin ve buhranlı safhalarda dahi kültür ve eğitim kıtlığına rağmen imparatorluğun çöküşünü durdurabilecek sebeplerin araştırıcıları olmuşlardır. Bu toplum sevgisi, devleti kendinin hissetme ve muayyen bir topluluğa mensup olma zevki -Ziya Gökalp buna umumculuk diyecektir- fertleri benciliği aşan gayret ve çalışmalara, fedakârlıklara sevketmiştir. Topluluğu, iktidarın veya türlü baskıların karşısında, hareketsiz gören muharrirler ve ellerine ilk defa kalem alan vatandaşlar derhal kalemlerine sarılmışlardır (32). Fakat bazen kaleme karşı hakiki silahın cevap verdiği ve bir gazetecinin

öldürüldüğü Meşrutiyet basınının korkunç havadisleri arasında okunmuştur (33).

Bu yuvarlanış içinde, İkinci Meşrutiyet'in her safhasında -fakat bilhassa 1913'e kadar- düşünen ve yazan insanlar adeta kalıp halinde büyük soruyu sormuşlardır:

İmparatorluk nasıl kurtarılabilir? Bu çöküşü durdurmak ve selamete çevirmek ne suretle mümkün olabilir? Bu suallerin cevapları aranırken bir devrin muhasebesi yapılmış, milletin Meşrutiyete layık olup olmadığı dahi aranmıştır (34). Bazı müteferrikler de kurtuluş çareleri üzerinde durmuşlardır. "Türkiye nasıl kurtarılabilir?" Bu gibi sorular vaz'edilen meseleleri toptan ifade edecek mahiyettedirler (35) İstanbul'da 1922 senesine kadar sorulmuşlardır (36). Bazen de gözler Anadolu'ya çevrilmiştir (37)

Bazı fikir adamları da sorudan ziyade sundukları tavsiye ve tedbirleri eserlerine başlık seçmişlerdir (38).

"Büyük Soru" yıkıcı ve yapıcı bir tenkittir. İkinci Meşrutiyet'in fikir hareketlerine ve cereyanlarına, devletin devamını mümkün kılacak formül ve tekliflere büyük soru hâkim olmuştur. Genel olarak soru, mensup olunan fikir cereyanına göre sorulmuş inceleme ve araştırmalar aynı açıdan nazara alınmıştır. Bir örnek olmak üzere. İslamcı cereyan liderlerinden Sait Halim Paşa'nın sorduğu soruyu seçebiliriz: "Vaktiyle o kadar kuvvetli, o kadar zinde bulunmuş olan heyeti içtimaiyei Osmaniye bu kadar az bir zaman zarfında bu derece nasıl bozuldu?" Ve ilave etmekte: "İşte tetkike çalışacağımız esbap ve avamil" (39).

BEŞİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN SİYASİ FİKİR CEREYANLARI

1- Batıya açılan yeni pencere:

Bir toplumun yaşayışı ile gelişmesi ile ilgili görüşler, sistemli fikirler ya da teoriler, o toplumun siyasi düşüncesini vücude getirirler. Bu düşünce, daimi surette, gerçeklerle, yaşanmış olaylarla, bir devrin tarihi ve coğrafyasi ile toplumun maruz kaldığı çeşitli tesirlerle iç içedir. Bu düşünce geçmişi açıkladığı gibi geleceği tayin, geleceğe ait kanunlar çıkarmak iddiasındadır. Bir toplumda aydınlar bu iddiaya sahip olanlardır. Onlar, toplum olaylarına değişik açılardan, değişik fikir gözlükleri ile bakarlar. Bu olayları yorumlarlar. Yeni doğabilecek olayları tespit etmek, geleceğe ait kanunlar bulmak isterler. Bir memleketin aydını, kitleye, sosyal hayatı anlama imkânını hazırlar. Halk efkârının açıklanmasını sağlar. Birçok kişinin duyup da anlatamadığı şeyleri anlatmaya çalışır.

İkinci Meşrutiyet'in siyasi düşüncesi büyük soruya verilen cevaplar bütünüdür.

En orijinal tarafı da budur. Meşrutiyet aydını bu zor ödevi yüklenmiştir. Büyük soruya, "Bu devlet nasıl kurtarılabilir" sorusuna verilen cevapların çeşitliliğidir ki birbirinden farklı siyasi görüşlerin ortaya çıkmasına âmil olmuştur.

Meşrutiyet toplumunu tehdit eden sosyal dertler ve tehlikeler karşısında, çeşitli çevrelerde gelişmiş olan fikir cereyanları yıkılışa bir destek, dertlere deva bulmak ihtiyacının ifadesi olmuşlardır.

Batı karşısında birkaç yüzyıl bir "demir perde" olarak kalmış olan Osmanlı toplumunun kapıları Avrupa'ya ilk defa, ardına kadar ve büyük bir samimiyetle İkinci Meşrutiyet adını verdiğimiz devrede açılmıştır. Osmanlı camiasının Batı ile karşılaşması, o zamana kadar muhafaza etmeye çalıştığı siyasi düşüncesini alt üst edecek kadar değiştirmiştir (1). Bu karşılaşma bir mukayese imkânı vermiş, gerilik açıkça itiraf edilmiş ve "Batılı olmak" zarureti belirtilmiştir. Kurtulmak, kalkınmak ve taze bir hayata kavuşabilmek için Osmanlı Devleti'nin geniş bir iktibas faaliyetine muhtaç bulunduğu da bir sonuç olarak ortaya çıkarılmıştır. Fakat mesele bu sonucu çıkarmakta değil, asıl probleme cevap bulmaktaydı. Yirminci yüzyılın başlangıcı, değişmekte olan bir dünyanın da dönüm noktasıydı. Bu değişme yalnız teknik yenilikler değil, eskiye nazaran çok farklı manevi (éthique) değerler de getirmekteydi. Eski Meşrutiyet kalıbını yeni bir özle doldurmak ödevi Batı'nın geçirmekte olduğu bu yenileşme buhranları devrelerinde duyulmuştur. Filhakika yeni değerler nasıl ve nerede bulunacaktı? Siyasi müesseseler nasıl bir zemine dayandırılacaktı? Osmanlı İmparatorluğu ne dereceye kadar bu yeni değerlerle teçhiz edilmeli, "Garplılaşmalı"ydı? Ve bu Garplılaşma nasıl bir metotla gerçekleştirilmeliydi? Bu değişme yeni ve köklü bir inkılap mı, mevcud kadro içinde bir ıslahat mı, yoksa dini (İslami) bir rönesans mı olmalıydı?

Özellikle bilinmeyen ve ilk defa çıkılan bir saha üzerinde ve fevkalade gayrı müsavi şartlar altında Batı ile karşılaşmanın bütün ağırlık ve sorumluluğunu ilk olarak Meşrutiyet nesli yüklenmiş ve sorulara muayyen fikir cereyanlarıyla cevap aranmıştır.

2- Çeşitli fikir cereyanları:

Bu cereyanlar hangileridir.

Genel olarak yukarıda kısaca belirttiğimiz özelliklere sahip beş cereyandan bahsedilebilir. Meşrutiyetin siyasi düşüncesi bu beş kanal içinden geçer: Garpçılık İslamcılık, Türkçülük, Mesleki İçtimai (İlmi İçtimai) ve sosyalizm cereyanları (2).

Meşrutiyetten sonra bu konuda ilk çalışmayı Peyami Safa'ya borçluyuz. "Türk İnkılabına Bakışlar" başlıklı eserinde (İstanbul 1938 ve 1959). Muharrir bu cereyanların ana tezlerini canlı özetlere sığdırabilmiştir. Osmanlıcılığın aynı bir cereyan olup olamayacağı hakkında, bk. s. 76, not 3.

a- Garpçılık cereyanı:

Genel olarak Selim III'ten beri başlatılan Batılılaşma hareketinin devamı değildir. Bu anlamda, Meşrutiyet'in her cereyanı "Garpçı"dır. İkinci Meşrutiyet'in bu terimle adlandırılmış olan fikir cereyanı mensupları en fazla "İçtihat" dergisinden umumi efkâra hitap etmişlerdir. Cereyanın gayesi, yeni bir devlet kurmak değil, eski bir devleti restore etmektir, şu halde devrimci sayılamaz. Garpçılar imparatorluğun Batılılaşmakla kurtulacağına inanmışlar ve "Garplılaşmak" yolunu ve metodunu açıklamalarının esas teması saymışlardır. Yalnız bu açıklamalar tam bir sistem ve fikir tecanüsüne (uyuma) sahip olamamışlardır. Garpçılık cereyanı rasyonalist bir temele dayanmıştır. Cereyanın mensupları arasında İçtihat Başyazarı Dr. Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı bilhassa zikredilebilir.

b- İslamcılık cereyanı:

Meşrutiyetin en yaygın fikir cereyanıdır. Tesir kuvvetini İslam akidelerinden almış ve olaylara dini bir açıdan bakmıştır. Gene Osmanlı devletinin teokratik (dini sultani) bir yapıya sahip oluşu, padişahın aynı zamanda bütün Müslümanların halifesi bulunuşu, şeyhülislamın hükümete dahil ve siyasi olaylara dini müeyyide bahşeden bir organ oluşu cereyanın aksiyon kudretini arttırmıştır. Ayrıca eğitim öğretim ve adalet alanlarına hâkim İlmiye sınıfı mensupları, ızdıraplı olaylar içinde bunalarak kurtuluş çaresini Tanrı'dan aramak gayesiyle camilere koşan kitlelere, fikirlerini yaymak kolaylığını bulmuşlardır. Cereyanın başlıca yayın organı önce "Sıratı Müstakim" daha sonra "Sebilürreşad" adını almış olan

dergidir. Ayrıca Beyanülhak, Mahfel, Livai İslam, Metakip ve Medaris gibi dergiler de bu cereyanın fikirlerini yaymışlardır.

Cereyan, Osmanlı devletinin ancak İslamlaşmakla kurtulabileceğini savunmuştur. Cereyan mensupları muhafazakâr ve modernist olarak iki gruba ayrılabilir. Cereyan Osmanlı toplumunu, sosyal hayatı tanzim ve ıslah bakımından tamamen dünyevi bir tutuma sahip olmuştur. İslamcılık cereyanının belli başlı temsilcileri arasında sadrazam Prens Mehmet Sait Halim Paşa, Şair Mehmet Akif, Babanzade Ahmet Naim, M. Şemsettin (Günaltay) sayılabilir. 31 Mart Vakası İslamcı fikirlerin siyasi çıkarlara alet edilmesi şeklinde tecelli etmiş bir irtica hareketi karakterine sahiptir.

c- Türkçülük cereyanı:

Meşrutiyet fikir cereyanları içinde daha yeni ve yeni bir devlete ideolojik temel olacak derecede tesirli bir cereyan sayılır. Bir üstadın, Ziya Gökalp'in etrafında toplanmış olan Türkçüler, Genç Kalemler, Türk Yurdu, Küçük Mecmua gibi dergilere, Türk Ocağı gibi bir kültür yayıncısı müesseseye de sahip olmuşlardır. Türkleşmek, çöken bir imparatorluğun kurtuluşu bakımından tek çıkar yol sayılmıştır. İmparatorluk ülkesi içindeki milliyet cereyanlarına dağınık durumda olan Türkler de uymalı, milli bir şuur ve şahsiyete sahip olmalıdırlar. Bu bir yaşama prensibidir. Türkçüler bu ana tezi Durkheim'in İçtimaiyat'ı (Sociologie) yönünden işlemişlerdir. Cereyanın belli başlı temsilcileri arasında Ziya Gökalp, Ahmet Agayef (Ağaoğlu) Akçoraoğlu Yusuf, Tekin (M. Kohen) Ömer Seyfettin, Köprülüzade M. Fuat, Hamdullah Suphi, Kâzım Nami (Duru), İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) sayılabilir.

d- Mesleki içtimai cereyanı:

Diğerlerine nispetle daha az yaygın olan bu cereyan aynı zamanda "Teşebbüsü Şahsi ve ademi merkeziyet" olarak da isimlendirilmiştir. İktidar çevrelerine nüfuz edemeyen bu cereyan, istisnasız bütün

muhalefet tarafından benimsenmiştir. Mesleki içtimai cereyanı Le Play tarafından temsil edilen İlmi İçtimai'ye (Science Sociale) doktrinine dayanmış ve bunun, Türkçülerin dayandıkları İçtimaiyat'tan (Sociologie) tamamen ayrı olduğunu daima belirtmiştir. Meslekçiler, Türk toplumunun gerildiğini tecemmülî (communautaire) tipten olmasında bulmuştur. Medeni, mesela Anglo Amerikan tipi, toplumlar ise infiradi'dirler (particulariste). Şu halde Türkler de cazibeli kelimeleri bırakıp, gerçeği görmeli ve infiradi (bireyci) bir toplum haline gelmelidirler. Gelebilirler de... Cereyanın dayandığı ve işlediği ana tez budur. Belli başlı temsilcileri arasında Prens Sabahattin, Satvet Lütfi, Namık Zeki (Aral) Hamit (Ongunsu), Ahmet Bedevi, (Kuran), Ahmet Fazlı, Mehmet Ali Şevki, Dr. Nihat Reşat (Belger), zikredilebilir. Cereyanın yayın organları arasında Mesleki İçtimaî, Say ve Tetebbu dergileri başta gelmişlerdir.

e- Sosyalizm cereyanı:

Gayet çekingen ve az yaygın bir fikir hareketi olarak görülmektedir. Savunucuları sosyalizmin anlamını iyice kavramış sayılamazlar. "İdrak, "İnsaniyet", "Beşeriyet" gibi pek az ömürlü günlük gazetelere, "İştirak" dergisine sahip olmuştur. Henüz III. Enternasyonal kurulmadığı için, II. Enternasyonal doktrinine bağlı kalmış olan bu cereyanın belli başlı savunucuları arasında İştirakçi Hilmi. Dr. Refik Nevzat, Osmanlı Parlamentosu'ndaki bazı Ermeni ve Bulgar mebuslar zikredilebilir. Bilhassa 1918-1921 yılları arasında III. Enternasyonal doktrinine bağlanmış olan cereyan mensupları da olmuştur.

3 - Siyasi fikir cereyanlarının özellikleri:

Birbirleri arasında ve kendi içlerindeki ayrılıklara ve çelişkilere rağmen, sözü geçen cereyanların ortak özellikleri vardır. Zaten bu sebepledir ki İkinci Meşrutiyet toplumunun malı oldukları ileri sürülebilir. Önce hepsi de Osmanlı Devleti'nin sosyal bakımdan geri olduğunda müttefiktirler. Hepsi de sosyal değişmelere ihtiyaç

göstermişlerdir, fakat bu değişme, kullandıkları "içtimai inkılap" terimine rağmen bir devrime varmayacaktır. Gayeleri yeni bir devlet kurmak değil, eskiyi islâh ve ihyadır. Cereyanların hepsi de, bazılarının milli iddialarına rağmen, Osmanlıcı kalmışlardır (3).

Gene cereyanların hepsi, iyimserdirler. Yani yıkılışın kendi tezlerine riayet edildiği takdirde durdurulacağından emindirler. Ayrıca sözü edilen cereyanlar hem ideolojik, hem de siyasidirler. İdeolojiktirler, çünkü müesseseler yaratacak bir fikir ve inanç sistemi oldukları ya da böyle bir sistemin eseri bulundukları iddiasındadırlar. Bu kadarla da yetinmeyerek, bu fikir ve inançların gerçekleşmesi için sosyal bir hareketi davet etmişlerdir (4). Siyasidirler, çünkü Osmanlı Devleti'ni blok halinde muhafaza ve bu devleti belli bir gayeye yöneltmek istemişlerdir. Siyasi müesseselerin (ya da kalıpların) özünü teşkil etmeye çalışmışlardır.

Cereyanlara sokulamayacak, bazı fikir adamları da vardır. Mesela Tevfik Fikret, Nüzhet Sabit, Ali Kemal bu arada hatırlanabilir. Bu gibi şahsiyetler "cereyanlar üstü" kalmak istemişlerse de, fikirleri gene de belli bir cereyanın tezlerine bağlanabilir. Bunların asıl özelliği, belli yayın organlarında devamlı olarak yazmamış ve cereyan savunucuları ile birlikte onların savaşlarına katılmamış olmalarındadır.

İkinci Meşrutiyetin siyasi fikir cereyanlarını inceleyenlerin varacakları önemli sonuç şudur: Meşrutiyet yaşamak için düşünen, kendine hayat prensibi arayan, sosyal bunaltı içinde bir toplumdur. İkinci Meşrutiyet siyasi bakımdan kısmi ve başarısız hareketlere sahne olmuştur. Fakat, bilhassa siyasi düşünce alanındaki denemeleri tamamen başarılıdır. Zaten büyük değeri de buradadır.

ALTINCI BÖLÜM

SONUÇ

İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN SİYASİ HAYATINA TOPLU BİR BAKIŞ

(Müşahedeler ve Tezler)

İkinci Meşrutiyet rejiminin nasıl bir siyasi yapıya dayandığını olaylar ve siyasi hayatın unsurları büyük bir açıklıkla belirtmişlerdir. Bu kısa inceleme bazı müşahedelere vardırmaktadır:

1- İç ve dış olayların birleşen ve ağırlaşan baskıları devletin unsurları üzerinde değiştirici tesirler yaratmışlardır. Kısa aralıklarla birbiri peşinden gelen savaşlar Osmanlı ülkesini küçültmüşlerdir. Nüfus unsurunu vücude getiren çeşitli ve mozaik kavimler ayrı nüvelere ve yaşama merkezlerine sahip milli ve infiratçı (ayırıcı) idealler etrafında birleşmişler, bağımsız birer devlet olmuşlardır. Türk olmayan unsurlar yabancı müdahalesini davet etmişler, yabancı baskısına önayak olmuşlardır. Ülke ve nüfus gibi esaslı iki unsuru bu derece sarsılmış olan bir devletin hâkimiyeti nasıl bir yapıya sahip olabilir? Mali ve iktisadi alanlar milli hâkimiyetin ve siyasi iktidarın kontrolundan sıyrılma derecesine gelince, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı tehlikeye girmiştir. İttihat ve Terakki'nin milli iktisat politikasını gaye edinmesinin sebebi de böylece ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin şekli hukuken mürekkep (Federasyon, konfederasyon) değildir. Fakat fiilen, bağımsızlığa kavuşmuş milletleri barındırdığı için, bu şekle vardığı söylenebilir. Mesele odur

ki, bu çetrefil durumdan kurtulunamamış, zamanın şartlarına uygun bir formüle, (Mesela İngiliz İmparatorluk Camiası gibi) varılamamıştır.

2- Siyasi hayatın özellikleri nazara alındığı takdirde, parlamenter ve çok partili bir Meşrutiyet ideali ancak kâğıt üzerinde gerçekleşebilmiştir. Oysa hürriyetçi rejimler hür bir hayat şekli doğurmalıdırlar. İkinci Meşrutiyet hürriyeti getiren "halaskâr"ların (kurtarıcıların), getirdikleri hürriyeti nasıl boğduklarını, "ihtilalin yavrularını nasıl yediğini" canlı bir şekilde ve ilk defa tarihimize mal etmiştir. Bu durumun çeşitli hukuki ve siyasi görünüşleri vardır:

a- Çok partili rejim ve bu arada bütün fert hürriyetleri tamamen felce uğramış, hukuki fiili'ye yenilmiştir. İttihat ve Terakki, demokratik müesseseleri, kendi tahakküm şekillerini örten birer perde olarak kullanmıştır. Böylece bütün siyasi hayat, bütün hukuk nizamı bir iktidar partisi grubunun, eninde sonunda bu gruba hâkim birkaç kişinin baskısı altına girmiştir. Hürriyetçi bir sistem yerine, Abdülhamit'in istibdadını gölgede bırakan oligarşik bir mutlakiyete varılmıştır. "Devri sabık yaratmayacaklarını" vaat edenler, eskisinden beter, demokratik görünüşlerle örtülü bir istibdat sisteminde karar kılmışlardır.

b- İktidar - muhalefet münasebetleri, normal bir siyasi çatışma olmaktan çıkarak din kavgaları haline gelmiştir. Muhalefetin iktidara geçebilmesi iktidardaki partinin ölümü sayılmıştır. İktidar, yerine geçecek kuvvetin kendisinden intikam alacağını hesaplayarak, yerini terk etmemek için elinden geleni yapmıştır. Çoğunluğuna güvenerek mevkiini muhafaza için meşru, gayrı meşru her türlü tedbire başvurmuş, iktidar kalesini alınmaz derecede kuvvetlendimiştir. Muhalefet de, bu kaleyi fethedebilmek için en ağır şartlar altında en çetin mücadeleye girişmiştir. Memleket, aynı yapıda iki kuvvetin savaş meydanı olmuştur.

c- İttihat ve Terakki'nin iktidarda her ne pahasına olursa olsun kalmak siyasetinin iki özelliği üzerinde durmak gerekir. Birincisi, Parlamento'daki çoğunluğun her şeye kadir olduğu tezidir. Çoğunluğun bir hususu kanunlaştırması şekil bakımından demokratik sayılırsa da, ruh bakımından demokratik olmayabilir. Eğer o çoğunluk (ya da parti grubu) insan şerefini zedeleyen, hak ve

hürriyetlerini ezen kanunlar çıkarırsa, bunlar kanundurlar, fakat demokratik kanun değildirler. Demokratik Meclislerse antidemokratik kanunlar yapamazlar, yaparlarsa kendi kendilerini inkâr etmişlerdir. Yakın tarihimizdeki bu hareket büyük Montesquieu'nün bir fikrini doğrulamaktadır: Halkın hâkimiyeti, her zaman hürriyet değildir. İkincisi, İttihat ve Teraki'nin iktidar mevkiini ele geçirilmez bir kale haline getirmesidir. Demokratik sistemin belkemiği sayılan prensip, seçimi kazanan parti ya da partilerin iktidara geçmesidir. Bu açık iktidar prensibidir. İktidar müstakbel iktidarlara kapatılırsa, sadece bir oligarşik istibdattan bahsedilebilir. Çok kere de iktidarın kale haline getirilmesi bu yola sapanlara da yaramaz. Mebusan Meclisi'nin kolaylıkla feshini isteyen İttihat ve Terakki bu yetkiyi bir kere bile kullanmamıştır. Fakat, Birinci Dünya Savaşı sonunda Vahidettin, çoğunluğu İttihatçı olan bir meclisi bu yetkiyi kullanarak dağıtmıştır. Meşrutiyet birçok demokratik siyasi müessese kurmuş, ne var ki gerçek manalarını anlayamamıştır. İttihat ve Terakki, muhalefetin de, kendisini doğuran annenin, halkın çocuğu olduğunu hiçbir suretle anlamak istememiştir. Siyasi parti kavramı ise asla teşekkül edememişti. İkinci meşrutiyete göre, siyasi parti "geçici ve tesadüfi olarak toplanmış, her çeşit ve seviyede, birbirinden çok ayrı yerlerde inecek insanla dolu bir tramvay arabası" sayılmaktan öteye gidememiştir. Gene demokratik bir rejimde sosyal müesseselerin fert için bir vasıta, iktidarın bir huzur vasıtası olduğu fikri de teşekkül edememiştir. Meşrutiyet ancak, demokratik rejimin bir müsveddesini yapabilmiştir.

3- Meşrutiyet siyasi personeli içinde, milli ve layik bir devlet şeklini düşünenler, bilhassa İttihatçılar olmuştur. Fakat İmparatorluk şekil ve şartları dışına çıkamamaları, onları çelişmeler ve tereddütler içine yuvarlanmaktan kurtaramamıştır. Milli (Türkçü) ve layık bir devlet ve hukuk nizamı ideali, oligarşik baskılarına rağmen, İttihat ve Terakki'nin müspet görüşü sayılabilir. Bu ideal ve kısmen varılmış olan gerçekleşmeler, TBMM hükümeti kanalı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin etik (manevi) temelini teşkil etmiştir. Müdafaai Hukuk hareketi de, geniş bir nispette, memleket içindeki İttihat ve Terakki teşkilatına dayanarak taazzuv etmiştir. Bütün bunlar gösterir ki, İttihat ve Terakki ne göklere çıkarılacak bir melek, ne de yerin dibine batırılacak bir şeytandır. Günümüzde hâlâ yaşayan bir

İttihatçı - İtilafçı zihniyeti, daha doğrusu hassasiyeti vardır. Ve bu zihniyet ilmi araştırmalarla tatmin edilememektedir.

4- Halk, bilhassa vatandaş, siyaset yapan kitlenin genişlemesi halinde, umumi efkâr olarak İkinci Meşrutiyet'te kendini göstermiştir. Fakat, Meşrutiyetin halk efkârı, iktidarı aşağıdan yukarı kontrol edecek derecede kuvvetlenememiştir. İktidar karşısında, onun aşırı hareketlerine karşı gerekli reaksiyonu gösterememiştir. Hazırlıksız bir kitleden zaten bu enerjiyi beklemeye imkân da yoktu.

a- İktidarla halk arasındaki şaşırtıcı münasebet Meşrutiyetin meyvasıdır. Türkiye'de iktidarlar, 1908'den itibaren, daima kurtarıcı olarak gelmişler, fakat müstebit ilan edilerek mevkilerini terketmişlerdir. Hürriyeti getirenlerin, aynı hürriyeti baltalamaya doğru gitmeleri, geniş kitleleri şaşırtmıştır. Böylece bir çeşit, kime ve neye inanacağını tayin edememekten doğal, bir inanç ya da ideal buhranı doğmuştur. Geniş bir güveni şahsiyetinde toplaması bakımından, Atatürk, gerçek bir istisna olarak bu kaide dışında kalır.

b- İkinci Meşrutiyet'te ilk olarak ortaya çıkmış olan bu buhranın sosyal sonuçları nesilden nesle nakledilmiş olan islahat ve hürriyet terkibi, Meşrutiyet insanlarına bir an gerçekleşecek gibi görünmüştür. Büyük ümit ve ani refah ihtiyacı, çok geçmeden hayal kırıklığına kalbolmuştur. Coşkun ve anarşik bir bayram havasından bir aşağılık duygusuna geçilmiştir. Türk devrimcileri, 1918'den itibaren, bu ruh haleti ile savaşmışlar, yapıcı, medeni bir milli varlık tezini her zaman savunmuşlardır.

5- Bocalama ve çıkmazlar içinden nasıl çıkılacaktır? Kısaca işte Meşrutiyetin içli sorusu: "Bu devlet nasıl kurtulabilir?" Cevaplar siyasi fikir akımlarını doğurmuşlardır. Fertler ve çevreler cevabın arayıcıları olmuşlardır. Meşrutiyetin fikir adamları Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun geriliğini büyük bir açıklıkla itiraf etmişlerdir. Batı'nın üstünlüğünü saklamamışlardır. Bu üstünlüğün sebeplerini araştırmışlardır. Ve "Batılı olma"nın zaruriliğini belirtmişlerdir, Meşrutiyet düşünürlerine göre kurtulmak, kalkınmak, taze bir hayata kavuşabilmek için geniş bir iktibas faaliyetine, Batı'dan bir hayli şey almaya ihtiyaç vardı. Batı ile Doğu kıyaslamasından çıkarılan sonuç buydu. Ne var ki iş bu sonucu çıkarmakta değil, doğurduğu çeşitli problemleri çözmekteydi: Batılı

ya da ileri (zamanın deyimi ile müterakki) bir devlet olmanın şartları nelerdir? Ne dereceye kadar "Garplılaşmak" gerekir? Bu değişme köklü bir devrim mi, ıslahat mı, İslamcı bir rönesans mı olacaktır?

Bu zor işi Meşrutiyet düşünürleri üzerlerine almışlardır. Onlar, yirminci yüzyılın başında, değişmekte olan bir dünya içinde bulunduklarını anlamışlardır. Değişmenin sadece teknik değil, aynı zamanda "ethique" (manevi) cephelere sahip olduğu derhal ortaya çıkmıştır. Eski bir kalıp olan Meşrutiyet kavramını yeni bir özle doldurmak ödevi ile karşılaşanlar yüzyılın isteklerine cevap vermeliydiler. Yeni değerlernasıl ve nerede bulunacak, siyasi müesseseler nasıl bir zemin üzerine kurulacaktı?

Batı ile karşılaşmanın bütün ağırlığını, Batılılaşma probleminin zor çözümünü bu nesil yüklenmiştir. Tecrübesiz bir siyasi personeli fikren beslemek, iktidara tesir edebilmek Meşrutiyetin siyasi fikir liderlerini zor durumlara sokmuştur. Siyasi hayata yön verebilmek için gerekli bilgiye sahip olmak meselesi de üzerinde önemle durulacak ayrı bir meseledir. Fikir akımlarını temsil eden "gruplar" ya da "aileler", olayların hızlılığı karşısında çok kere günü gününe yabancı örnek ve kaynaklardan faydalanma yoluna gitmişlerdir. Dr. Rıza Nur'un "insidadı müzakere" (obstruction) terimini öğrenmek için alelacele bir ansiklopediye başvurması canlı bir örnektir. Onlar da hazırlıksızdılar. Bir mütehassıstan fazla, her çeşit hastalığa çağırılan pratik bir köy hekimine benzemekteydiler. Ve siyasi hayatın içindeydiler. Kendi toplumlarına dışarıdan bakmamışlardır. İçlerinde İmparatorluğun süratle kalkınacağına inanmış romantikler, realistlerin yanı sıra nazariyeciler, iyimserleri sinirlendiren karamsarlar da vardır. Lakin hepsi de darağacı ile ikbal mevkii arasında, fakat toplumun içinde kalmasını bilmişlerdir. Çalışmaları tatbiki olmamışsa bile, hayati kalabilmiştir. Türkçülük (milliyetçilik) İslamcılık karışımı iktidar partisinin programı olmuş ve uygulanmıştır. Ademi merkeziyetçilik ise muhalefetin, uygulanamamış programı olarak kalmıştır. Fikir adamları partizan ve hakem rollerinde görünmüşlerdir. Fikirleri ise Meclis kürsülerinde, mitinglerde, minberlerde, konferanslarda, resmi vesikalarda, broşür, dergi ve gazetelerde daimi yayılma, tekrarlanma ve gelişme imkânlarına sahip olmuşlardır. Meşrutiyetin fikri çalışması, siyasi çalışmalarından çok daha üstün ve başarılı olmuştur. Günümüzde, hâlâ bu cereyanların Meşrutiyet yılları içinde

bol bol yazılmış ve söylenmiş fikirlerini büyük bir sadakatle tekrarlayan çevreler ve yazarlar vardır.

İkinci Meşrutiyet, tarihimizin en fazla dikkati çeken devrelerinden biridir. Bu bahtsız demokrasi denemesi, ulaştığı sonuçlar bakımından tarihi olmaktan çıkar, bugüne bağlanabilir. Bizler bu tarihi tablo karşısında ibretle düşünmeye mecbur bir kuşağın çocuklarıyız.

İKİNCİ MEŞRUTİYET DEVRESİNİN KISA KRONOLOJİSİ (1)

(1908-1922)

1908

Temmuz 6: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sokaklara astığı ve konsoloshanelere gönderdiği beyanname

Temmuz 20: Firzovik Besa'sı (Yemini).

Temmuz 22: Sait Paşa'nın Heyeti Vükelâ'yı (Kabineyi) kurmaya memur edilmesi.

Temmuz 23: Manastır'da Meşrutiyetin ilanı.

Temmuz 24: Meşrutiyeti resmen ilan eden padişah iradesinin (Emrinin) yayımlanması.

Temmuz 25: Sansürün kaldırılması.

Temmuz 26: Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin beyannamesi.

Temmuz 31: Hafiyelerin ilgası (kaldırılması)

Ağustos: Fedakâranı Millet Cemiyeti'nin kuruluşu.

Ağustos 4: Sadrazam Sait Paşa'nın istifası.

Ağustos 5: Kamil Paşa'nın Sadrıâzamlığa getirilmesi. (Kabineyi kurmaya memur edilmesi).

Eylül 1: Osmanlı Ahrar Fırkası'nın kuruluşu.

Ekim: Tramvay Şirketi, Rumeli Şimendiferi. Şirket-i Hayriye, İzmir Gümrüğü, Fırıncı tablakâr ve hamurkârlarının grevleri.

Ekim 5: Bosna Hersek'in Avusturya'ya katılmasını bildiren imparator-Kral iradesi.

Ekim 5: Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi.

Ekim 6: Girit anlaşmazlığının başlaması. Girit'in Yunanistan'a katılışını ilan etmesi.

Kasım: -

Aralık: Genel seçimlerin yapılması.

Aralık 17: Mebusan Meclisi'nin açılması.

1909

Ocak 1: Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda Ayan ve Mebusan âzalarına ziyafeti.

Ocak 13: Kamil Paşa'nın hükümet programını Meclis'te okuması ve güven oyu alması.

Şubat 6: Osmanlı Demokrat Fırkası'nın (Fırka İbad) kuruluşu.

Şubat 11: Meclisi Mebusan'da Kâmil Paşa hükümeti hakkında gensoru açılmasına karar verilmesi.

Şubat 12: Kabineden istifalar.

Şubat 13: Güvensizlik oyu alan Kâmil Paşa'nın istifası.

Şubat 14: Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadrazamlığı.

Nisan 5: İttihadı Muhammedi Fırkası'nın kuruluşu.

Nisan 6: Serbesti gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Efendi'nin İstanbul'da köprü üzerinde vurulması.

Nisan 13: 31 Mart ayaklanması.- Adana vakası.

Nisan 14: Sadrıazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası ve Tevfik Paşa'nın Sadrazamlığı.

Nisan 22: Ayan ve Mebusan Meclisleri'nin Yeşilköy'de (Meclisi Umumiyi Millet) adıyla toplanması ve beyannamesi.

Nisan 23/24: Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi.

Nisan 25: Örfi idare ilanı.

Nisan 27: Meclisi Milli'nin (Ayan ve Mebusan) Abdülhamid'i hal' kararı ve Şeyhülislamın fetvası.

Nisan 27: Sultan Reşat'ın V. Mehmet unvanı ile padişah olması.

Nisan 29: Meclisi Umumi'nin Abdülhamid'i Selanik'te oturmaya mecbur etmesi.

Mayıs 1: Tevfik Paşa'nın Sadrıâzamlıkta ipkası.

Mayıs 3: Meclisi Mebusan'da Kanunu Esasi'nin tadili müzakerelerine başlanması.

Mayıs 5: Tevfik Paşa'nın istifası, Hüseyin Hilmi Paşa'nın tekrar sadrazamlığı.

Mayıs 20: Sultan Reşat'ın Meclisi Umumi'deki nutku.

Haziran 9: İçtimaatı Umumiye Kanunu

Ağustos 14: Cemiyetler Kanunu.

Ağustos 21: 1876 Kanunu Esasi'nin bazı maddelerini değiştiren kanunun kabulü.

Kasım: Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın kuruluşu.

Kasım 14: Meclisi Mebusan'ın ikinci devre toplantısı.

1910

Ocak 12: Roma Büyükelçisi Hakkı Bey'in (Paşa) sadareti. Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası.

Ocak 24: Hakkı Bey'in programını okuması.

Ocak 30: Osmanlı Ahrar Fırkası'nın faaliyetine son verdiğini bildiren beyannamesi.

Şubat 21: Ahali Fırkası'nın kuruluşu.

Nisan 1: Arnavutluk isyanı.

Mayıs 9: Girit meclisinin Yunan Kralına bağlılık yemini etmesi.

Haziran 9-10: Sadayı Hak gazetesi sahibi Ahmet Samim Bey'in vurulması.

Temmuz 3: Kiliseler Kanunu.

Eylül: Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kuruluşu.

1911

Ocak: Yemen ayaklanması.

Mart: Malisor (Katolik Arnavut) ayaklanması.

Nisan 15: Cenevre Türk Yurdu'nun kuruluşu.

Haziran 5: Sultan Reşat'ın Rumeli seyahatine çıkması (İstanbul'dan hareket).

Temmuz 3: Türk Ocağı'nın kuruluşu (İstanbul)

Temmuz 11: Muhalif gazeteci Zeki Bey'in vurulması.

Eylül 28: İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne harp ilanı (Trablusgarb harbinin başlaması).

Eylül 28: İbrahim Hakkı Paşa Kabinesi'nin istifası.

Ekim 11: Trablusgarp'a İtalyan askerinin çıkması.

Kasım 21: Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşu.

Aralık 5: Osmanlı Demokrat Fırkası'nın Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılış kararı.

Aralık 11: Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İstanbul ara seçimini kazanması (tek oy farkla)

Aralık 30: Sait Paşa'nın Meclise Kanuni Esasi'nin tâdili tasarını sunması.

1912

Mayıs: Halaskâr Zabitan Grubu'nun kuruluşu.

Haziran:

Temmuz 5: Milli Meşrutiyet Fırkası'nın kuruluşu.

Temmuz 25: Halaskâr Zabitan Beyannamesi'nin basında yayımlanması.

Ağustos 12: Ordu ve Donanma mensuplarının siyasete karışmayacaklarına dair yemin suretinin yayımlanması.

Kasım 28: Balkan Savaşı'nın birinci mütarekesi.- Arnavutluğun istiklâlini ilan etmesi.

Aralık: İstihlâki Milli Cemiyeti'nin kuruluşu.

1913

Ocak 10: Müdafaai Milliye Cemiyeti'nin kuruluşu.

Ocak 23: Babıâli baskını.

Ocak 24: Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazamlığı.

Mart 2: Taklibi Hükümet teşebbüsü hakkında hükümet tarafından beyanname yayımlanması.

Haziran 12: Sadrıâzam Mahmut Şevket Paşa'nın vurulması.

Haziran 13: Sait Halim Paşa'nın kabinesini kurması.

Temmuz 21: Osmanlı ordusunun Edirne'yi ve Kırklareli'ni geri alması.

Ağustos 10: Bükreş Barış Antlaşması.

Eylül 29: Osmanlı-Bulgar barışı.

Aralık 14: Alman askeri heyetinin İstanbul'a gelmesi.

1914

Şubat 6: Şark Vilayetleri (Van, Bitlis, Erzurum, Mamurat-ül-aziz, Diyarbekir, Sıvas, Trabzon) islâhatı hakkında Yeniköy Mukavelesi'nin imzalanması.

Nisan: Seçimler.

Mayıs 14: Meclisi Umumi'nin açılması.

Mayıs 25: Kanunu Esasi tadilâtının Ayan tarafından kabul edilmesi.

Mayıs 28: Kanunu Esasi tadilâtının padişah tarafından tasdik edilmesi.

Haziran 28: Sarayevo (Saraybosna) suikastı.

Haziran 29: Meclisi Umumi'nin toplantılarının 10-Temmuz-1330'a (1914) kadar uzatılması.

Ağustos 1: Almanya'nın Rusya'ya harp ilanı.

Ağustos 3: Almanya'nın Fransa'ya harp ilanı.

Ekim 29: Osmanlı Donanması'nın Sıvastopol'u bombardımanı (İmparatorluğun Birinci Dünya Savaşı'na girişi).

Kasım 11: Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz, Fransız ve Rusya'ya harp ilan etmesi (Osmanlı İmparatorluğu İttifak Devletleri yanındadır: Almanya, Avusturya, Macaristan İmparatorluğu)

Kasım 14: Cihadi Ekber ilanı.

Aralık 21: Sarıkamış hareketinin başlaması.

1915

Şubat 29: Meclisi Umumi'nin tatili (15Eylül 1915'e kadar).

Nisan 25: Çanakkale Savaşı'nın başlaması.

Ekim 14: Bulgaristan'ın İttifak Devletleri blokuna katılması ve savaşa girişi.

Aralık 19: Düşman askerlerinin Çanakkale'yi terk edişi.

1916

Şubat 1: Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'nin intihar etmesi.

Nisan: Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin kuruluşu.

Haziran 27: Mekke Şerifi Hüseyin'in Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanması.

1917

Ocak 9: Düşman askerlerinin Çanakkale'den tamamen çekilmesi.

Şubat 3: Sait Halim Paşa'nın istifası.

Şubat 4: Talât Paşa'nın sadrazamlığı.

Şubat 21: Efrenci takvimin kabul edilmesi.

Mart 11: Bağdat'ın düşmesi.

Nisan 6: Amerika'nın Almanya'ya harp ilanı.

Aralık 9: Kudüs'ün düşmesi.

Aralık 15: Halka Doğru Cemiyeti'nin kuruluşu.

1918

Ocak 14: Sulh ve Selâmeti Osmaniye Fırkası'nın kuruluşu.

Ocak 18: Başkan Wilson'un Prensiplerini (14 madde) ilanı.

Şubat 10: Abdülhamit II.nin ölümü.

Mart 3: Brest-Litowsk Barış Antlaşması'nın imzalanması.

Mayıs 18: Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilanı.

Mayıs: Bükreş Antlaşması.

Temmuz 3: Sultan Reşad'ın ölümü.

Temmuz 4: Vahidettin'in (Mehmet VI) cülûsu.

Temmuz 6: İkinci Talat Paşa Kabinesi'nin kuruluşu.

Ekim 1: Şam'ın düşmesi.

Ekim 4: Meclisi Umumi'nin açılması.

Ekim 8: Talat Paşa'nın istifası.

Ekim 14: Ahmet İzzet Paşa'nın sadrazamlığı.

Ekim 14-18: İttihat ve Terakki Fırkası'nın son kongresi.

Ekim 22: Radikal Avam Fırkası'nın kuruluşu.

Ekim 27: Haleb'in düşmesi.

Ekim 30: Mondros Mütarekesi'nin imzalanması.

Kasım 2/3: İttihat ve Terakki liderlerinin memleketi terk etmesi. (Talât, Cemal, Enver Paşalar, Dr. Hazım, Bahattin Şakir)

Kasım 8: İzzet Paşa kabinesinin istifası.

Kasım 9: Selâmeti Âmme Heyeti'nin kuruluşu.

Kasım 11: Tevfik Paşa'nın sadrazamlığı -Teceddüt Fırkası'nın kuruluşu (İttihat ve Terakki yerine)

Kasım: Almanya'nın mütareke akdetmesi.

Kasım 11: Milli kongrenin kuruluşu.

Kasım 13: Düşman donanmasının İstanbul'a gelişi.

Kasım 17: İngilizler'in Bakû'yü işgali.

Kasım 20: Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti'nin kuruluşu.

Kasım Ahali İktisat Fırkası'nın kuruluşu.

Kasım 21: Meclisi Mebusan'ın feshi.

1919

Ocak: Tevfik Paşa'nın istifası.

Ocak 4: Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin kuruluşu.

Ocak: Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yeniden teşkilâtlanması.

Ocak 13: Tevfik Paşa'nın tekrar sadrazamlığı.

Ocak 21: Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın ölümü.

Ocak 29: Osmanlı Mesai Fırkası'nın kuruluşu.

Ocak 30: İttihatçıların tevkifine başlanması.

Ocak 31: Arnavutluk Milli Meclisi'nin toplantısı.

Şubat 2: Osmanlı Çiftçiler Derneği'nin kuruluşu.

Şubat 8: General Franchet d'Esperey'in İstanbul'a girişi.

Mart 3: Tevfik Paşa'nın istifası.

Mart 4: Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığı.

Mart 6: Vahdeti Milliye Heyeti'nin kuruluşu.

Mart 10: İttihatçıların tevkifi.

Nisan 8: Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey'in idamı.

Nisan 19: Kars'ın Ermeniler tarafından işgali.

Nisan 20: Ardahan'ın düşmesi.

Nisan 29: Antalya'nın İtalyanlar tarafından işgali.

Mayıs: Kürdistan Teali Cemiyeti'nin kuruluşu.

Mayıs 4: Milli Ahrar Fırkası'nın kuruluşu.

Mayıs 10: İstanbul'da tramvay işçilerinin grevi.

Mayıs 15: İzmit işgali ve feci hareketler.

Mayıs 16: Damat Ferit Paşa'nın istifası.

Mayıs 19: Damat Ferit Paşa'nın tekrar sadrazamlığı.

Mayıs: Mustafa Kemal Paşa (Atatürk'ün) Samsun'a çıkışı.

Haziran 16: İlk Şûrayı Saltanat'ın İstanbul'da toplanması.

Haziran 28: Versay Barış Antlaşması'nın imzalanması.

Temmuz 13: Kaçan İttihatçıların idama mahkûm edilmesi.

Temmuz 20: Damat Ferit Paşa'nın istifası.

Temmuz 21: Damat Ferit Paşa'nın tekrar sadrazamlığı.

Ağustos: İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin kuruluşu.

Eylül 21: Anzavur'un Kuvayı Milliye'ye karşı hareketi.

Eylül 22: Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın kuruluşu.

Ekim 1: Damat Ferit Paşa'nın istifası.

Ekim 2: Ali Rıza Paşa'nın Sadrazamlığı.

Tersane işçilerinin grevi

Aralık 9: Milli Türk Fırkası'nın kuruluşu.

Trabzon ve Havalisi Ademi Merkeziyet Cemiyeti'nin kuruluşu.

1920

Ocak 12: Meclisi Mebusan'ın açılışı.

Şubat 17: Misaki Milli'nin Osmanlı Meclisi'nde kabulü

Mart 3: Ali Rıza Paşa Kabinesi'nin istifası.

Mart 8: Salih Paşa'nın Sadrazamlığı.

Mart 15: İstanbul'da Meclisi Mebusan'ın işgal kuvvetleri tarafından basılması.

Mart 16: İstanbul'un işgali.

Mart 18: Meclisi Mebusan'ın in'ikatlarının (toplantılarının) tehiri kararı.

Mart 19: Heyeti Temsiliye adına M. Kemal Paşa'nın Ankara'da fevkalade yetkileri haiz bir Meclisin kurulması için intihap tebliği.

Nisan 2: Salih Paşa Kabinesi'nin istifası.

Nisan 5: Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığı.

Nisan 11: Meclisi Mebusan'ın feshi.

Nisan: İntihab tebliği.

Nisan 23: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışı.

Temmuz 22: İkinci Şûrayı Saltanat'ın toplanması, Sevr esaslarının kabulü.

Temmuz 31: Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığı.

Ağustos 4: İkinci Şûrayı Saltanat'ın toplanması.

Ağustos 10: Sevr Antlaşması'nın imzalanması.

Ekim 17: Damat Ferit Paşa'nın istifası.

Ekim 21: Tevfik Paşa'nın sadrazamlığı.

Kasım 2: Gümrü Antlaşması.

1921

Şubat 21: Londra Konferansı

Mart 15: Talât Paşa'nın Berlin'de öldürülmesi.

Ekim: Şarkı Karip Çerkesleri Temini Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu.

Aralık 6: Sait Halim Paşa'nın Roma'da öldürülmesi.

1922

Temmuz 21: Cemal Paşa'nın Tiflis'te öldürülmesi.

Ağustos 4: Enver Paşa'nın Buhara'da savaşta ölümü.

Eylül 22: Damat Ferit Paşa'nın kaçışı.

Ekim 19: Ankara Hükümeti fevkalade murahhası Refet Paşa'nın İstanbul'a gelişi.

Kasım 1-2: Saltanatın Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından ilgası (Umumi Heyet kararı ile).

Kasım 4: Tevfik Paşa'nın son Osmanlı Sadrıâzamı olarak istifası, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul'u kendi idaresi altına alması.

Kasım 19: Abdülmecid'in Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından halife seçilmesi.

BİBLİYOGRAFYA

Abadan, Nermin: Halk Efkârı, mefhumu ve tesir sahaları.

Abadan, Yavuz: Türk İnkilâbı Tarihi ve Cumhuriyet Rejimi (İstanbul 1942).

Abdullah Cevdet Dr: Büyük Hastalık (İçtihat 1330, No: 114).

Açıksöz: Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın maksadını yanlış anlayanlara izahat ve reddi itirazat (İstanbul 1330).

Adil Nami: Osmanlılar muharebelerini nasıl kaybettiler? Şimdi nasıl telâfi ve terakki edebilirler? (İstanbul 1331).

Ağaoğlu, Ahmed: İhtilâl mi, İnkılâp mı? (İstanbul 1944 baskısı).

Ahmed Cevad: İnkılâbı Hakkiki metin ahlak ile olur (İstanbul).

Ahmet Mitat: Türkiye Cumhuriyeti'nde Hukuku Esasiye Hareketleri (İstanbul 1929).

Ahmed Rasim: Belki ben aldanıyorum (İstanbul 1325).

Ahmed Rasim: İnkılâbın muhtelif manaları (Türk Yurdu, Cilt III, No: 17, 1926).

Ahmed Refik: İnkılâbı azim (Dersaadet 1324, 1326).

Ahmed Rıza: Devr-i Cedid (Sabah 1324, No: 6792).

Ahmed Rıza: Müsterih ve müdebbir olalım (Sabah, 1324 No: 6790).

Ahmed Saip: Nereye gidiyoruz? (Dersaadet 1327).

Ahmed Saip: Tarihi-i Meşrutiyet ve Şark Meselei hazırası (Dersaadet 1328).

Ahmed Samim: (Son mektubunun klişesi için bk. İştirak, No: 17, s. 259, 31 Mayıs 1326).

Ahmed Ziya: Meşrutiyet Uğrunda (İstanbul 1327).

A. Ziver: Pâyitahtın nakli meselesi (İstanbul 1324).

Aka Gündüz: Ebu hatırat Said Paşa Hazretlerine açık mektup (İstanbul 1332).

Aka Gündüz: Gazi Muhtar Paşa Hazretlerine açık mektup (İstanbul 1332).

Alaybeyzade, Münir: Bugünkü vazifemiz (İstanbul).

Ali: İstanbul'da yarım asırlık vekayi-i mühimme (Dersaadet 1325).

Ali Haydar, Emir: Nereye? (İstanbul 1329).

Ali Kemal: Harp istiyorlarsa harp ederiz (İkdam 1328 No: 5608 başmakale).

Ali Kemal: Meclisi Mebusanımızın içtimaı (İstanbul 17Aralık 1908).

A.R.: 11 Nisan İnkılâbı (İstanbul 1325).

Ali, Şadi: Bosna Hersek yahut Osmanlıların Alsas Loreni (İstanbul 1327).

A.S: Meclisi Mebusan ne yapıyor? (İstanbul 1324).

A.S: Anadolu ne istiyor?: (Alemdar 1919 No: 142-1542, 158-1558-173-1573).

Ancel, Jacques: Peuples et Nations des Balkans (Paris 1930).

Ancel, Jacques: Manuel de géographie de la politique Européene (Paris 1937).

Ancel, Jacques: Géopolitique (Paris 1938).

Asaf, Muammer: Ne yapmalıyız ki kurtulabilelim? (Söz 1334 No: 14 başmakale).

Asa, Muammer: Harp ve mesulleri (İstanbul 1334).

Atatürk, (Gazi Mustafa Kemal): Nutuk (1927, 3. cilt).

Atatürk, (Gazi Mustafa Kemal): Nutuk (Özet, Ankara 1938).

Ayni, Mehmed Ali: Milliyetçilik (İstanbul 1943).

Babanzade, Mustafa Zihni: Tevsii mezuniyet (İstanbul 1324).

Başgil, Ali Fuad: Ana Hukuk Dersleri (İstanbul 1942).

Başgil, Ali Fuad: Esas Teşkilât Hukuku (İstanbul 1959).

Bayur, Yusuf Hikmet: Türk İnkılâbı Tarihi (Cilt I, İstanbul, 1940 - Cilt II, 1, 2, 3, 4. kısımlar - Cilt III, 1, 2. kısım).

Bayur, Yusuf Hikmet: Türkiye Devleti'nin dış siyasası (İstanbul 1942).

Bediüzzaman Sait (Nursi): Azametli bahtsız bir kıtanın, şanlı talihsiz bir devletin, değerli sahipsiz bir kavmin reçetesi yahut Bediüzzamanın münazaratı (İstanbul 1324).

Behram, Lütfi: Kanlı Kitap, Rumeli'nin dertleri (İstanbul).

Bezmi Nusret (Kaygısız): Fırkalar ve Ben (İstanbul 1328).

Bilmem Bu Memleketi Kum Kurtaracak?: (Vazife 1911, No: 7, başmakale)

Bir Millet Nasıl Mahvolur?: (Hikmet 1327, No: 1-9).

Bıyıklıoğlu, Tevfik: Atatürk Anadolu'da (İstanbul 1959).

Boyacıyan, Mihran K.: Ahidnamei Mübareke (İstanbul 1342).

Cevri: İnkılâp niçin ve nasıl oldu? (Mısır 1909).

Celâl- Nuri: Tarihi Tedenniyatı Osmaniye (İstanbul 1327).

C.S.: Teceddüd-ü hakiki nasıl olur? (İstanbul 1330).

Damat Ferit Paşa: Rumeli Hisarı İttihat ve Teavün Cemiyetinin Hisar Maarifi menfaatine tertip eylediği tiyatroda verdiği konferans (İstanbul 1324).

D. Cemil: Siyaset-i sâbıkamız yahut eski hicranlar (İstanbul 1325).

Devleti Aliyye'de Rüşvet: (Hukuku Umumiye 1324, No: 74).

D.K.: Teceddüd zamanla olur (Sabah 1324, No: 6932, başmakale).

Ebuzziya, M. Tevfik: Meclis'i Mebusan'ın ilk müessiri meâlisi (İstanbul 1324).

Emiroğlu: Hürriyet ve İtilâf'ın destanı (İstanbul 1335).

En Şâfi ilacımız, Mektep İhtiyacımız: ("Kadıköy'ü" 1325, No: 6, başmakale).

Erim, Nihat: Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Cilt I).

Esen, Bülent Nuri: Anayasa Hukuku (Ankara 1948).

Ethem, Ruhi: Kırkharamiler Saltanatı (İstanbul 1338-1922).

Fethi: Muhaliflerin Esrarı (İstanbul 1332).

Fındıkoğlu, Z. Fahri: İçtimaiyat Dersleri (İkinci Cilt, Hukuku Sosyolojisi, İstanbul 1944).

Fındıkoğlu, Z. Fahri: içtimaiyat (İstanbul 1947).

Gasçtovit, S.T.: Avrupa Zulm-ü Siyasasi (Ragıp Rıfkı tercümesi) (İstanbul 1333).

Goltz Paşa (Von Der): Genç Türkiye'nin hezimeti ve imkânı itilası (H. Cevdet tercümesi) (İstanbul 1333).

Gökalp, Ziya: Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak (İstanbul 1918).

Hakkı Behiç: Samimi Şikâyetler (Semet-i Fünun 1324 No: 295).

Hamdullah Suphi: Beyanat (Ayın Tarihi 1339, No: 3, s. 434).

Hasan Sadi: İttihat ve Terakkinin İflası (İstanbul 1328).

Hayatı Osmaniyeye bir nazar: (Dersaadet 1324).

Hâzık Dr.: Din ve Hürriyet (İstanbul 1327).

Hediyei Hürriyet: (Dersaat 1324).

Hersekli Ali Rüştü: Bosna Hersek'i memaliki Osmaniyeden tefrik ile Avusturya'ya satmak fikrinde bulunanların vücubu telinini nâtık Bosna Hersek ahalisi namına meb'usan ve Âyan-ı Osmani Meclislerine verilen layihadır (İstanbul 1327).

H. Cemal: Yeni Harp, Başımıza tekrar gelenler (İstanbul 1332
Hukuku millet Nasıl gaspolunur? (Hukuku umumiye 1324, No: 45).

Hüseyin Hakkı: Melâli Tarihi, Sene 1329 (Dersaadet 1329-1331).

Hüseyin Hakkı: İntibah-ı Tarihi (İstanbul 1331).

Hüseyin Hakkı: Payitahtımızı nasıl tehdit ettiler? (İstanbul 1332).

Hüseyin, Kâzım: Rum Patriğine açık mektup (İstanbul 1327).

H.T.: Ahlakı Umumiyeye bir nazar (Serbesti 1324, No: 18)

H.Z.: Bu gidiş iyi bir gidişe benzemiyor (İstanbul 1908).

İhsan Adli: Hürriyet (Dersaadet 1330).

İhsan Adli: Hailei Hürriyet, Mahmud Şevket Paşa, Hürriyet Kurbanları (Edirne 1335).

İlyas: Teşhir-i İzmihlâl (İstanbul 1326).

İmbert, Paul: Osmanlı İmparatorluğu'nun teceddüdü (İstanbul 1329) (Hasan Ferhad ve Muallim Anjel tercümesi).

İnkılâb-ı âhırın kadrini bilelim, biraz ciddi olalım: (Mizan 1324), No: 4).

İsmail Hakkı: Kalbin Gözü (İstanbul 1338).

İstibdada avdet kabil midir?: (Vazife 1327, No: 5).

İ.T.: Anadolu ne istiyor? (Alemdar 1919, No: 176-1576).

İdealimizi muhafaza edelim: (Mizan 1324, No: 4).

İttihat ve Terakki Fırkası, 1332 senesi Kongre Raporu (İstanbul 1332).

İttihat ve Terakki Cemiyeti (332 senesi kongresi müzakeratı ile bu bapta yazılan makalâtı muhtevi risaledir) (İstanbul 1332).

İvazof, Hasan Sabri: Neden bu hale kaldık? (İstanbul 1325).

Kâmil Paşa'nın Âyan Reisi Said Paşa'ya cevapları: (Konstantiniye 1328).

Kâmil Paşa'nın Âyan Reisi Said Paşa'ya cevapları unvanlı risalesine reddiye (İstanbul 1338).

Karal, Enver Ziya: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (Ankara 1948).

Kemal, Rıza: Ne kazandık? İstikbal ve Necat. (İstanbul 1332).

Kendimizi Toplayalım: (Mizan 1324, No: 13).

Kılıçzade Hakkı: Sahte softalığa ve dervişliğe ilanı harp (İçtihat 1329, No: 58).

Kilisli Rıfat: Hürriyet ve Tıbbiyeliler (Resimli Kitap 1324, No: 1).

Koçu, Reşat Ekrem: Osmanlı Muahedeleri ve kapitülasyonlar (İstanbul 1934).

Köprülüzade Mehmed Fuad: Esareti İktisadiye (Hak 1324, No: 147).

Kubalı, Hüseyin Nail: Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri (İstanbul 1947-1948 takrirleri).

Kuran, Ahmet Bedevi: İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler (İstanbul 1948).

Külçe, Süleyman: Firzovik Toplantısı ve İkinci Meşrutiyet (İzmir 1944).

Leskovikli Mehmet Rauf: İttihat ve Terakki Cemiyeti ne idi? (İstanbul 1327).

Loewenstein, Kral: L'influence des idéologies Sur les Changements politiques (Bulletin des Sciences Sociales, Vol. V, No: 1).

Lûtfi, Fikri: Selanik'te bir konferans (İstanbul 1326).

Lûtfi, Fikri: Ne olacak? (İfham 1329, No: 86-270, başmakale).

Lûtfi, Fikri: Şark ve Garp ruhları (İfham 1329, No: 88-272, başmakale).

Lûtfi, Fikri: Bizde efkâr-ı umumiye var mıdır? (İkdam 1329, 105-289 başmakale).

Lûtfi, Fikri: Anarşiye doğru (Tanzimat 1911 No: 11-34).

Lûtfi, Fikri: İrtica (Tanzimat 1911 No: 30-53).

Lûtfi, Fikri: Avrupalılar bize inanmıyorlar (Tanzimat 1911. No: 32-55).

Lûtfi, Fikri: Memleket uçuruma gidiyor. (Tanzimat 1912, No: 361).

Lûtfi, Fikri: Doktor mu, Operatör mü? (Tanzimat 1912, No: 397).

Lûtfi, Fikri: Osmanlı Tarih-i Siyasisi (Cilt I, 7. forma, İstanbul 1329).

Lûtfi, Fikri: Hâtırat (Henüz elyazısıyla ve yayımlanmamıştır).

M.: Terakkiye vusul çareleri (İkdam 1324, No: 5733).

Mahmud Muhtar: Maziye bir nazar (İstanbul 1341).

Mahmud Sadık: Hal ve hakikate ait bazı malûmat (İkdam 1328, 5760).

Mahmud Sadık: Bizde hiçbir şey yok, niçin yok? (İkdam 1328, 5763).

Mahmud Sadık: Felaketten ders alabilmenin âdabından bahis (İkdam 1328, No: 5766).

Mahmud Sadık: Memleketi idare sanatı (İkdam 1328, No: 5768).

Mahmud Sadık: Memleketi idare sanatından evvel kendi kendini idare edebilmek sanatı (İkdam 1328, No: 5784).

Mebusan Hatıraları: (İstanbul 1324).

Meclisi Mebusan'ın Küşadı, İydi Milli (İstanbul 1324).

M.D.: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fırıldakları yahut Tarihi Matem (İstanbul 1328:.

Mehmed Ali: Tehlike karşısında meslek (Prens Sabahattin'in Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Broşürüne Önsöz).

Mehmed Arif: Anadolu İnkılâbı (İstanbul 1340).

Mehmed Âsaf: Vükelâ Kimler Olacak? (İstanbul 1326).

Mehmed, Âsaf: Girid ne oluyor? (İstanbul 1340).

M.E.: Niçin mağlup olduk? (İstanbul)

Mehmed Galip: Netayicül Vukuat (İstanbul 1327).

Mehmed Memduh: Mir'atı Şüunat (İzmir 1328).

Mehmed Murad: Mücahedei Milliye (gurbet ve avdet devirleri) (Dersaadet 1324).

Mehmed Murad: Hürriyet vâdisinde bir pençei istibdat (Dersaadet 1326).

Mehmed Murad: Enkaz-ı istibdat içinde züğürdün tesellisi (Tab'ı evvel, Dersaadet 1330).

Mehmed Murad: Tatlı emeller, acı hakikatler (Tab'ı evvel, Dersaadet 1330).

M. Natanyan: İnkılâbı siyasiyeden sonra inkılâbı iktisadi (Hukuku Umumiye 1324, No: 84).

Mehmed Nuri: Âyanın Akbaba ile Dertleşmesi (İstanbul, tarihsiz).

Mehmed Raif: Osmanlı İtalya, Trablus Garp Muharebesi.

M. Rauf: Bir senelik inkılâp. Ne yaptık? Ne yapmadık? (Resimli Kitap 1325, No 10).

M. Sadi: Felaketlerimizin esbabı (İkdam 1328, No: 5730).

M. Safa: Bütün İstanbullulara açık mektup (İstanbul 1326).

Mehmed Sedat: Yıldız esrarı (İstanbul 1910).

Mehmed Şeref: Bir devlet nasıl idare olunur (İstanbul 1327).

Mehmet Şükrü: İstibdat inkılâp, ahlaki ve tarihi sözler (İstanbul 1324).

Mehmed Tevfik: Rehber-i hakikat ve Ciddiyet (Dersaadet 1326).

Mevlânzade Rıfat: Hakkı Vatan yahut Tariki Mücahedede hakikat ketmedilmez (İstanbul 1328).

Meyus olmayalım: (Mizan 1324, No: 41).

Muammer: Adaleti ilâhiye (İstanbul 1326).

Musa Kâzım: (Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı): Muhit-i İdare ve Siyasat (İstanbul 1335).

Musa Kâzım (Şeyhülislâm): Külliyatı Şeyhülislâm Musa Kâzım (1336).

Muslihiddin Âdil: Nereye gidiyoruz? (Tarik 1919, No: 42, baş makale)

Mustafa Hasib: İnkılâb-ı Fikrî (İstanbul 1330).

Mustafa Zihni (Babanzade): Tesvii Mezuniyet (İstanbul 1324).

Namık Ekrem: Lâhika (Dersaadet 1326).

Necmi Raci: Neler çektik? (İstanbul 1326).

Ne düşünüyorduk, ne çıktı? (Serbesti 1324, No: 4).

Ne için bizde ticaret hevesi yok mu? (Hukuku Umumiye 1324, No: 55).

Ne yapmalıyız, ne haldeyiz? (Saika 1324, No: 1).

Nüzhet Sabit: Yeni bir alameti sükût, softalara hücum (Takip ve Tenkit No: 1, 6 Mart 1334).

Oğuz Arslan: İttihat ve Terakki mâbedi (İstanbul 1332).

Okandan, Recai G.: Âmme Hukukumuzun Anahatları (İstanbul 1959).

Ortadaki gaflet: (Mizan 1324, no: 64).

Osmanlı gençlerinin saadetleri ne cihettedir? (Serbesti No: 12).

Ömer Faruk (Bafralı): Necm-i Hürriyet (Dersaadet 1324).

Ömer Tarhan: Ticaret ve Nasib (İstanbul).

Özdemir: Gençlerimize (Hikmet 1328, No: 10-27).

Parvüs: Türkiye'nin esareti (Bilgi Mecmuası, 1329).

Peyami Safa: Türk inkılâbına bakışlar (İstanbul 1938, İkinci baskı 1959).

R. Nüzhet: Uyanalım (İstanbul 1327).

Ragıp Rıfkı: Mağlup milletler nasıl yükselir? Vatana hizmet etmeye hazırlan. (İstanbul 1330).

Raif Necdet: Ruh-u İnkılâp (Resimli Kitap, 1325, No: 10).

Recaizade Ekrem: Maziyi elime dair (Tercümanı Hakikat 23 Temmuz 1908).

Refi Cevad: Anadolu'dan istemeye yüz kaldı mı? (Alemdar 1919, No: 164-1564).

Rıza Nur Dr.: Servet-i şahane ve hakk-ı millet (Dersaadet 1324).

Rıza Nur Dr.: Türk Tarihi, Cild III. (İstanbul 1925-1343).

Rıza Nur Dr.: Hürriyet ve itilaf nasıl doğdu nasıl öldü? (İstanbul, 1324).

Rıza Süleyman: Harbi Umumide Türkiye, 1. Kitap: Ölüm Yolunda (İstanbul 1335).

Rizof: Türkiye nasıl teceddüt edebilir? (İstanbul 1335).

Ruso, Nesim: Tarihçeyi inkılâp (İttihat 10 Temmuz 1325).

Rüya mı, Hakikat mı?: (Sabah 1324, No: 6769, başkamale).

Sabahattin, (Prens Mehmet): Teşebbüsü şahsi ve adem-i merkeziyet hakkında ikinci bir izah (İstanbul 1324)

Sabahattin, (Prens Mehmed): Sultanzade Sabahattin Beyefendi'nin ulemayı kirama hitaben açık mektupları (Osmanlı, 1325, No. 33)

Sabahattin, (Prens Mehmed): Mesleğimiz hakkında üçüncü ve son bir izah (İstanbul 1327)

Sabahattin, (Prens Mehmed): Türkiye nasıl kurtulabilir? (İstanbul 1334)

Said Paşa'nın Hatıratı: (Dersaadet 1328, Cilt II)

Said Paşa: Elyevm Âyan Reisi bulunan Sadrı esbak Said Paşa'nın Ferid Paşa Sadarette iken müşarünileyhe yazdığı tezkirei resmiye (Dersaadet)

Said: Hürriyet-i hakikiyenin vasiyetnamesi (İstanbul 1327)

Said Halim (Paşa, Mehmed): Buhranlarımız (İstanbul 1327)

Said Halim (Paşa, Mehmed): Buhranı İçtimaimiz (İstanbul 1332).

Safaeddin Kâmil: Miralay Sadık Bey ve Yeni Çıkan Fırka Münasebetiyle (İstanbul 1329)

Satvet Lütfi: Muktatifin Birkaç Sözü (Prens Sabahattin'in "Mesleğimiz Hakkında Üçüncü Bir İzah" broşürüne mukaddime)

Selanikli Faik: Tarihçei hürriyet ve padişahın efkârı (İstanbul 1324)

Selanikli Şemsettin: Makedonya, Tarihçe-i Devr-i İnkılap (İstanbul 1324)

Selanikli, Tevfik: İtidal mi şiddet mi lazım? (Sabah 1324). No: 6776)

Selanikli, Tevfik: Adapazarı'nda küçük bir seyahat (Sabah 1324)

Selanikli, Tevfik: Musavver ıslahat-ı Osmaniye tarihi (Selanik 1326)

Siyaset-Atalet: (Şurayı Ümmet 1324, No: 62)

Süleyman, Nazif: Sulh-ü Müsellah (Resimli Kitap 1325, No: 10)

Süleyman Şükrü: İntıhabı Millet, yine aldanmayalım temel çürüktür.

Şark Filozofu: İttihad ve Terakki Cemiyeti ne yaptı? (İstanbul 1328)

Şerif (Paşa): Ahvali hazıra (İstanbul 1330)

Şeyhülislam Esbak Cemaleddin Efendi Merhumun 1330 Senesinde Mısır'da Takrir Eylediği Hatıratı Siyasiyesi (Dersaadet 1336)

Şimdiye Kadar Ne Yaptık?: (Serbesti 1334, No: 100)

Tarhan: Milli tecrübelerden çıkarılmış ameli siyaset (İstanbul 1330)

Tevfik Fikret: Doksan Beşe Doğru (Vazife 1327, No: 7)

Tunalı Hilmi: Nankör müyüz? (Tercümanı Hakikat, 26 Temmuz 1908)

Tunaya, Tarık Z.: Müessese Teorisinde fikir unsuru ve hususiyetleri (İstanbul 1947)

Tunaya, Tarık Z.: Müessese Teorisinde Fikir, Şahıs, Kuvvet unsurları arasındaki münasebetler ve içleşme ameliyesi (İstanbul 1947)

Tunaya, Tarık Z.: Müessese Teorisinde Fikir unsurunun amme ve devletler hukuku sahasındaki rolü (İstanbul 1947)

Tunaya, Tarık Z.: Zulmetten Nura (Vatan, 7 Mart 1950)

Tunaya, Tarık Z.: Siyaset yapmak (Vatan, 22 Ağustos 1950)

Tunaya, Tarık Z.: Vatandaşın Saltanatı (Vatan, 22 Ekim 1950)

Tunaya, Tarık Z.: Hürriyetin ilanı (Vatan, 23 Temmuz 1949)

Tunaya, Tarık Z.: İkinci Meşrutiyet (Vatan, 23 Temmuz 1950)

Tunaya, Tarık Z.: Romantik Milletler (Vatan, 10 Haziran 1949)

Tunaya, Tarık Z.: Rençber ve Memur (Vatan, 5 Mayıs 1949)

Tunaya, Tarık Z.: Memurculuk (Vatan, 26 Nisan 1949)

Tunaya, Tarık Z.: Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Vatan, 16 Ocak 1951)

Tunaya, Tarık Z.: Muhalefetin Lüzumu (Vatan, 11Eylül 1949)

Tunaya, Tarık Z.: Muhalefetin Teşekkülü (Vatan, 6 Eylül 1950)

Tunaya, Tarık Z.: Muhalefetin zayıf tarafı (Vatan, 23 Şubat 1950)

Tunaya, Tarık Z.: İktidarın Terki (Vatan, 26 Mayıs 1950)

Tunaya, Tarık Z.: Lütfi Fikri Bey (Vatan, 18 Haziran 1950)

Tunaya, Tarık Z.: Meşrutiyette Muhalefetler (Vatan, 21 Ocak 1951)

Tunaya, Tarık Z.: Meşrutiyette Kavgalı Meclis Müzakereleri (Vatan, 16 Ocak 1951)

Tunaya, Tarık Z.: Muhalefetin Birleşmesi (Cumhuriyet, 26 Mart 1954)

Tunaya, Tarık Z.: Türkiye Tarihinde Seçimler (Cumhuriyet, 1 Nisan 1954)

Tunaya, Tarık Z.: Türkiye Tarihinde İktidarlar (Cumhuriyet, 7 Mart 1954)

Tunaya, Tarık Z.: Parti Grubu Hâkimiyeti (Cumhuriyet, 21 Aralık 1955)

Tunaya, Tarık Z.: Türkiye'de Siyasi Partiler (İstanbul 1952)

Türkgeldi, Âli: Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin tarihi (Ankara 1948)

Uman, Osman Nuri: Esasiye Hukuku (Ankara 1934)

Uşaki Zade Halid Ziya: İtidal (Sabah, 1324, No: 6769

Uşaki Zade Halid Ziya: Hattı Hareket (Sabah 1324, No: 6776)

Uşaki Zade Halid Ziya: Esası Islahat (Sabah 1324, No: 6777)

Uşaki Zade Halid Ziya: Sirayet-i taklid (Sabah 1324, No: 6789)

Uşaki Zade Halid Ziya: Şerefi Meşrutiyet (Sabah 1324, No: 6893).

Uykudan Uyanma Meselesi: (Şûrayı Ümmet 1324, No: 51-140)

Vambéry: Osmanlı izmihlalinin hikmeti (İçtihad 1338), No: 51)

Vicdani: İşler niçin yavaş gidiyor? (Serbesti 1324, No: 4)

Yahya- Sılâvi: Gel Keyfim Gel, Davul Zurna (İstanbul 1326)

Yakup Kadri (Karaosmanoğlu)) Muhasebei edebiye (Şiir ve Tefekkür 1325, No: 1)

Yalçın, Hüseyin Cahit: Meşrutiyet Hatıraları (Fikir Hareketleri)

Yunus Nadi: İhtilal ve İnkılabı Osmani (İstanbul 1325)

Zühdü: Yadigârı muhtasar tarih-i Meşrutiyeti Osmaniye (İstanbul 1328)

II- PERİYODİK YAYINLAR

1- Resmi yayınlar:

Düstur (İkinci Tertip)

Meclisi Mebusan Zabit Ceridesi
Meclisi Ayan Zabit Ceridesi
Takvimi Vekayi

2- Salname ve Dergiler:

Asie Française
Ayın Tarihi (1339)
Beyanülhak
Bilgi Mecmuası (1329)
Çiftçiler Derneği (1335)
Edebiyatı Umumiye Mecmuası
Genç Kalemler (1327)
Fikir Hareketleri
İçtihat (1904-1919)
İslam Mecmuası (1330)
İstanbul Mecmuası (1943)
İş (1934, 1939, 1944)
İştirak (1326)
Jin
Livai İslam
Mahfel
Mekâtip ve Medaris
Mesleki İçtimai
Milli Nevsal (1328, 1340, 1341)

Nevsali Milli (1325)

Nevsali Osmani Salnamesi (1326-1327)

Resimli Kitap (1325)

Salnamei Servetifünun (1326, 1327, 1328, 1329)

Sâyü Tetebbu

Sebilürreşad (1329-1335)

Sıratı Müstakim (1324-1328)

Şiir ve Tefekkür

Türk Yurdu (1327-1334)

Yeni Mecmua

3- Gazeteler:

Akvam

Alemdar

Anadolu Çantası

Aksi Sada yahut Anadolu

Sesleri (Samsun 1324)

Beşeriyet

Genç Türk

Hadisat

Hak

Hasbihal

Hikmet

Hür Memleket

Hürriyet

İdrak

İfham

İkbali Millet

İkdam

İnsaniyet

İntibahı Efkâr

İtidal

İtimat

İttihat ve Terakki

Kadıköy

Mahşer

Medeniyet

Meslek

Mesuliyet

Minber

Mizan

Muzaffer

Mütevakkıt

Müjde

Müşterek Gazete

Necat

Niri Hakikat

Sabah

Sadayı Hak

Saika

Serbesti

Siperi Saika

Siperi Saika

Hürriyet

Söz

Şark

Şark ve Kürdistan

Şikâyet

Şule

Şûrayı Ümmet

Takibi İstikbal

Tanin

Tarik

Tazminat

Teminat

Tercümanı Hakikat

Tesisat

Turan

Türkiye

Vazife

Volkan

Yeni Gazete

C'in Kültür Hizmeti

Atatürk

c Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri

Bülent Tanör

c Kurtuluş (Türkiye 1918-1923)

c Kuruluş (Türkiye 1920 Sonraları)

Prof. Dr. Sina Akşin

c Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi I

c Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi II

Prof. Dr. Macit Gökberk

c Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk

Yunus Nadi

c Türkiye'yi Sokakta Bulmadık

Falih Rıfkı Atay

c Baş Veren İnkılapçı (Ali Suavi)

Bâki Öz

c Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler

Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya

c Devrim Hareketleri İçinde Atatürkçülük

Sabahattin Selek

c Milli Mücadele (Büyük Taarruz'dan İzmir'e)

İsmail Arar

c Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı

Prof. Dr. Niyazi Berkes

c 200 Yıldır Neden Bocalıyoruz I

c 200 Yıldır Neden Bocalıyoruz II

Ceyhun Atuf Kansu

c Devrimcinin Takvimi

Paul Dumont-François Georgeon

c Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923)

Ali Fuat Cebesoy

c Sınıf Arkadaşım Atatürk I

c Sınıf Arkadaşım Atatürk II

Abdi İpekçi

c İnönü Atatürk'ü Anlatıyor

Paul Dumont

c Atatürk'ün Yazdığı Tarih: Söylev

Kılıç Ali

c İstiklâl Mahkemesi Hatıraları

Prof. Dr. Niyazi Berkes

c Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler I

c Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler II

S. İ. Aralov

c Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları I

c Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları II

Sabahattin Selek

c İsmet İnönü'nün Hatıraları

Nurer Uğurlu

c Atatürk'ün Yazdığı Geometri Kılavuzu

George Duhamel

c Yeni Türkiye Bir Batı Devleti

Bülent Tanör

c Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları

Prof. Dr. Suna Kili

c Atatürk Devrimi-Bir Çağdaşlaşma Modeli

Falih Rıfkı Atay

c Atatürk'ün Bana Anlattıkları

Reşit Ülker

c Atatürk'ün Bursa Nutku

Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya

c İslamcılık Cereyanı - I

c İslamcılık Cereyanı - II

c İslamcılık Cereyanı - III

M. Şakir Ülkütaşır

c Atatürk ve Harf Devrimi

Kılıç Ali

c Atatürk'ün Hususiyetleri

Mustafa Kemal

c Anafartalar Hatıraları

Ecvet Güresin

c 31 Mart İsyanı

Doğan Avcıoğlu

c 31 Mart'ta Yabancı Parmağı

Metin Toker

c Şeyh Sait ve İsyanı

Süleyman Edip Balkır

c Eski Bir Öğretmenin Anıları

Yunus Nadi

c Birinci Büyük Millet Meclisi

Kemal Sülker

c Dünyada ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu

Prof. Dr. Neda Armaner

c İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nurculuk

Fazıl Hüsnü Dağlarca

c Destanlarda Atatürk, 19 Mayıs Destanı

Yunus Nadi

c Mustafa Kemal Paşa Samsun'da

İsmet Zeki Eyuboğlu

c İrticanın Ayak Sesleri

Nuri Conker

c Zâbit ve Kumandan

M. Kemal

c Zâbit ve Kumandan ile Hasbihal

İsmet Zeki Eyuboğlu

c İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar:

Nakşibendilik

Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur

c Ermeni Meselesi-I

c Ermeni Meselesi-II

Talât Paşa

c Hatıralar